

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

136:2 • 2016

Herman Schück, *Ture Jönsson (Tre rosor): Den siste medeltida stormannen*, Runica et Mediævalia. Opuscula (Stockholm: Sällskapet Runica et Mediævalia; Centrum för medeltidsstudier, Stockholms universitet 2013). 98 s.

Ett av Herman Schücks sista verk är biografien över Ture Jönsson (*Tre rosor*), denne store, västgötske frälseman vars eftermäle för alltid färgats av de ned-sättande omdömen som Gustav Vasas krönikör Peder Svart formulerade. Boken är emellertid på intet sätt ett försök av Schück att skriva en panegyrik över Ture Jönsson, att lyfta bort förlorar- och vindflöjelstämpeln han fått av flera historiker, snarare vill Schück nyansera den värld i vilken Ture Jönsson levde och verkade. I *Ture Jönsson (Tre rosor)* ägnar sig Schück åt de politiska skeendena under denna tid och diskuterar Ture Jönsson och hans agerande utifrån de konflikter som utgjorde den politiska arenan i denna Kalmarunionens skymningstid.

Boken inleds med en redogörelse för ätten Tre rosors ursprung och genealogi. Författaren betonar att det rör sig om en släkt med förbindelser till de allra högsta i samhället och med äktenskapsförbindelser över riksgränser. Empiriskt är detta kapitel ett gediget arbete där Ture Jönsson och hans släkts bakgrund synliggörs och som går att sammanfatta med att *Tre rosor* framstår som en betydande maktfaktor i gränslandet Östnorge–Västverige. Orsaker till släktens val av allianser förklaras primärt genom det ökande av jordinnehav som äktenskapen medförde, och i det ligger åtminstone en del-förklaring till de strategiska valen. Det oaktat var emellertid också ämbeten med deras kontrollfunktion viktiga maktfaktorer i det senmedeltida samhället, och här kunde en djupare analys av jordäggande och ämbetsinnehav ha belyst viktiga omständigheter kring regionalt maktutövande. Tillsammans med en analys av frälsekultur och mentaliteter hade detta kunnat skänka ljus över varför släkten *Tre rosor* valde att alliera sig med just dessa släkter.

Huvuddelen av boken är sedan upplagd i kronologisk följd. Inledningsvis diskuterar Schück Ture Jönssons inträde på den politiska arenan genom dennes positionering mot Sten Sture d.ä. och Tures lojalitetsband med kung Hans. Från en relativt okänd bakgrund kom Ture snabbt att få en betydande roll, både politiskt och militärt. Tack vare banden till kungen erhöll Ture Jönsson belöningar, bland annat lagmannaskapet över Västergötland. Detta demonstrerar med all tydlighet vikten av nätverk i det medeltida samhället. Schück kopplar också dessa händelser till den rådande politiska kulturen genom utlägg om riddarslag samt lagmannaämbetets ställning. I kapitlet diskuteras också en av de omständigheter som format Ture Jönssons eftermäle, nämligen hans avsägande av lojalitet gentemot kung Hans. Schück målar upp en bild av en frälseman lojal mot sin herre då Ture Jönsson fullföljde sina plikter och åtaganden trots att det kostade honom riksrådsplats såväl som lagmannaämbetet. När sedan omständigheterna var sådana att kung Hans förlorat kontrollen över Sverige avsåde slutligen Ture sin lojalitet. Schück betonar att detta inte berodde på personlig vinst eller karaktärsbrist utan var helt i enlighet med tidens seder och traditioner. Detta är en viktig poäng. Schück menar att forskare tidigare har tenderat att göra anakronistiska antaganden.

I de nästföljande kapitlen kommer vi närmare Ture Jönsson som person tack vare ett väsentligt bättre källäge. I dessa kapitel diskuterar Schück primärt de politiska skeendena och den politiska kulturen. Han visar på vikten av den personliga relationen till riksföreståndaren/kungen vilket är en tydlig koppling till dåtidens mentaliteter. Här visar också Schück på vikten av ämbeten, som i praktiken under stora delar av medeltiden dels förmedlades av frälsepatroner, dels gick i arv inom släkter. Här möter vi Ture Jönsson som en stark politisk aktör som systematiskt byggde upp en regional maktställning. Schück är detaljerad och faktaorienterad, med mycket god kännedom om medeltida förhållanden samt om forskningsläget. Han målar skickligt upp en bild av de politiska och militära skeendena kring sekelskiftet 1500. Schück ansluter sig till Gottfrid Carlsson och anser att Ture Jönssons handlande var konsekvent och helt i enlighet med dåtidens politiska spelregler. Ture Jönsson var enligt Schück en tydlig representant för den högre aristokratin i Kalmarunionstiden.

I ett av de mest intressanta avsnitten lyfter Schück fram Tures religiositet och hans pilgrimsresa till Santiago de Compostela, liksom hans donationer och strävan efter att bygga ett barmhärtighetshus för fattiga och lidande. Religionens roll för frälsets agerande under medeltiden är betydande och det är svårt att överskatta vikten av att ha det i åtanke vid analyser av viktiga skeenden. Schück ser även Tures relation till Hans Brask i detta ljus. Tron och fromheten var således viktiga delar av hans liv och Schück ser dessa som starka drivkrafter i Tures agerande.

I de sista kapitlen går Schück djupare in på de sista åren av Ture Jönssons liv, tillika några av de mest dramatiska. Schück använder Peder Svart och forskningens syn på dennes skildring av Ture Jönssons roll som utgångspunkt för en analys av Tures roll. Schück redogör för och diskuterar skickligt de olika synerna forskningen har gett på upproret och Tures roll. Frågan som ställs är varför Ture Jönsson, som hela sitt liv spelat skickligt på den politiska arenan och bytt lojaliteter under svåra omständigheter, nu plötsligt satte allt på spel? Schücks svar är att det nya i situationen är religionens roll; Ture såg främst upproret som en kamp om tro.

Biografen avrundas med ett kapitel i vilket Schück analyserar värden och mentaliteter. Här framhåller Schück det regionala samhällets roll för dåtidens frälse. Denna regionalitet är viktig att understryka, men den stora poängen är tonvikten Schück lägger på religiositeten och fromheten som drivande krafter hos Ture Jönsson. Medeltidsforskningen tenderar ofta att betona de politiska strategierna hos maktaktörer, här lyfts andra drivkrafter fram som minst lika viktiga. Ture Jönssons aversion mot den nya läran och hans försvar av vad han verkar ha uppfattat som den enda, sanna kristna läran lyser starkt i Schücks bok.

Herman Schücks biografi är ett gediget, empiriskt verk som belyser viktiga frågor såsom frälsekultur, religiösa mentaliteter och politiska spelregler i ett förnationellt samhälle genom en individs livsöde.

Malmö högskola

THOMAS SMÅBERG

Jan Svanberg, *Medeltida byggmästare i Norden* (Stockholm: Bokförlaget Signum 2013). 166 s.

I sin bok *Medeltida byggmästare i Norden* beskriver Jan Svanberg okända byggmästares verk, livs- och arbetsvillkor under medeltiden. Den detaljerade och samtidigt övergripande berättelsen om dessa arbetare spänner sig över den nordiska medeltiden och baseras på olika skriftliga och arkeologiska källor. Medan de förstnämnda källorna återfinns samlade i bokens urkundssektion, påträffas de sistnämnda i verkets alla kapitel, samtidigt som de används både som ett komplement till de enskilda byggmästarnas historia och som främsta undersökningsobjekt. De noggranna analyserna och beskrivningarna av byggnadernas struktur, material och utsmyckningar berikas av ett mycket omfattande antal bilder, som porträtterar mästarnas verk både i sin helhet och i detalj. Den medeltida byggkonstens påtagliga efterlämningar och deras upphovsmän analyseras tematiskt i bokens kapitel.

Det första av dessa fungerar som en introduktion till ämnet. Här presenteras en noggrann, om än kortfattad, översikt över den medeltida byggkonstens utveckling i Norden i förhållande till de använda byggmaterialen och de olika mästarnas yrke. Det första kapitlets sista del fungerar på samma gång som en kort presentation av bokens disposition, genom vilken de kommande avsnitten introduceras. Nästkommande kapitel fokuserar på timmermän: här beskrivs deras arbetsuppgifter och organisation inom skråväsendet, tillsammans med deras lönevillkor. Svanberg lyfter även fram timmermännens signeringar och bearbetning av bibliska motiv, vilka analyseras och diskuteras utifrån bokens rika bildmaterial. De kommande två kapitlen behandlar de medeltida murarna respektive stenmästarna, med ett upplägg som påminner i mångt och mycket om det som användes för diskussionen om timmermännen. Svanberg introducerar sin beskrivning av murarna genom en presentation av tegelstens utveckling som byggnadsmaterial i Norden, för att sedan fortsätta med en redogörelse av bland annat murarnas lärlingstid, bilder och signering. I detta kapitel påbörjas även en diskussion om byggmästarnas ölkonsumtion, rikt dokumenterad redan under medeltiden. I likhet med de föregående kapitlen, återkommer bokens sektion om stenmästarna till arbetarnas verk och signeringar, med ett särskilt fokus på de olika motiven möjligen tolkningar. När det kommer till arkitekter samt byggnadshyttornas organisationer, beskrivs dessa i det sista analyskapitlet i förhållande till Nordens domkyrkor och deras uppbyggnad. Som tidigare påpekat, erbjuder Jan Svanbergs bok en mycket intressant och noggrann beskrivning av den nordiska medeltidens byggmästare i förhållande till den värld de levde och verkade i. Vidare, lyfter Svanberg fram olika tolkningar av de verk som diskuteras i varje avsnitt, samtidigt som dessa vid olika tillfällen knyts till övrig forskning inom området. Den konsthistoriskt oerfarna läsaren hade med fördel kunnat ha nytta av korta förklaringar av de definitioner och termer som är knutna till den konsthistoriska världen, vilka hade kunnat presenteras antingen i form av korta fotnoter eller i en egen sektion i slutet av boken. På ett liknande sätt, kan Svanbergs skickliga sätt att fläta ihop den enskilde byggmästarens arbete med olika medeltida byggnaders historia och konststilar skapa en viss osäkerhet hos den ovan nämnda läsaren, som hade kunnat föredra en tydligare uppdelning mellan arbetarnas historia och beskrivningen av de olika verken. De väl sammanflätade analyserna, beskrivningarna och diskussionerna är å andra sidan det som gör Jan Svanbergs *Medeltida byggmästare i Norden* till en lärorik och ytterst intressant läsning för alla de som önskar öka sina kunskaper om den nordiska medeltidens arkitektoniska verk och deras många, ofta bortglömda, upphovsmän.

ANNAMARIA LAVIOLA

Toomas Kotkas, *Royal police ordinances in Early Modern Sweden: The emergence of voluntaristic understanding of law* (Leiden: Brill 2013). 233 s.

För Gud, kungen eller riket? Toomas Kotkas bok behandlar synen på lag och ordning (politik) i det tidigmoderna Sverige (1523–1718). Det var en ordning baserad på de medeltida lagarna, men där kungamakten också kunde utfärda särskilda förordningar. Genom att studera dessa förordningar kan Kotkas visa att användningen av och syftet bakom lagarna förändrades. Under periodens första hälft menar Kotkas att förordningar användes för att upprätthålla den traditionella ordningen och legitimerade den sittande makten. Under mitten av 1600-talet började dock förordningar att spegla ett mer aktivt förändringsideal. Förordningar speglade nu i allt större grad den sittande maktens strävanden. Detta bör, enligt Kotkas, förstås som början till ett mer modernt sätt att förstå och använda lagar – ett skifte som inom forskningen oftast förknippats med det tidiga 1800-talets Sverige.

Det var framför allt argumenten för och motiven bakom förordningarna som skiftade fokus, från religion och politik vid Gustav Vasas trontillträde, till ekonomi från mitten av 1600-talet. Med politiska argument motiverades nya förordningar för rikets, folkets och den goda ordningens skull. Religiösa argument grundades till en början på Guds vrede, för att senare innehålla inslag av en välsignande gud; att riket välsignats med goda naturresurser. Med ekonomiska argument började handel och rörlighet lyftas fram som viktiga medel för riket att nå välstånd, vilket stämmer väl med uppkomsten av den mer positiva gudsbilden. Kotkas förklarar detta med en expansiv svensk ekonomi och protoindustriell produktion som växte fram i Sverige under 1600-talet.

En ytterligare aspekt är hur dessa förordningar förhöll sig till de medeltida lagarna. Kotkas menar att de senare länge utgjorde stommen för nya förordningar; nya kungamakter förordade egentligen inte något nytt, endast bekräftade det som medeltida lag redan förkunnat. Mot mitten av 1600-talet börjar emellertid mer självständiga förordningar komma fram. Detta innebar att kungamakten i större utsträckning frångick de medeltida lagarna. Betoning på ekonomiska argument tillsammans med uppkomsten av självständiga förordningar bör således uppfattas som tecken på en ny syn på lagars användningsmöjligheter.

Rent konkret är det alltså själva lagtexten som utgör Kotkas undersökning; vilka problem förordningarna reglerade, varför just vissa problem blev föremål för reglering, hur enskilda förordningar argumenterades fram och legitimerades, samt hur förordningar förhöll sig till medeltida lag. För att besvara dessa frågor delar Kotkas in förordningarna i fem övergripande ämneskategorier. Med en ungefärlig översättning lyder kategorierna som följer:

samhälls- och social ordning och religion, allmän säkerhet och ordning, fattig- och hälsovård tillsammans med utbildning och kultur, ekonomiska system och yrken, samt infrastruktur. Genom att använda en ämneskategorisering som denna illustrerar Kotkas bredden i förordningarna och den kvantitativa spridningen. Ekonomiska system och yrken består som den överlägset största kategorin perioden igenom, men samtliga ämnen finns representerade. Metodens främsta bidrag är emellertid Kotkas slutsats att vissa förordningar upprepas och att samma problem återkommer i ny form. Något svar på varför det var så förekommer inte, men Kotkas spekulerar kring olika möjligheter: att implementeringen misslyckades, att en ny regent tillträdde som behövde legitimera sin makt eller att justeringar mot äldre förordningar behövde göras.

Vid sidan av förordningarna förekommer också en diskussion om politibegreppets historia. Politi är ett begrepp som under den här perioden användes i lagstiftningen under betydelsen god ordning. Under 1800-talet avgränsas begreppet till att beteckna en viss yrkeskår med uppgiften av upprätthålla ordning och säkerhet: polisen. Med sin ämneskategorisering visar Kotkas att politi inbegrep en bred idé om vad som bidrar till en god ordning. I förordningar under 1600-talet finns emellertid antydningar till att politi i landets städer började avgränsas till sociala problem, som exempelvis fattigdom, brott, lösdriveri och hälsovård. Enligt Kotkas utgör en sådan förändring starten på en successiv avgränsning mot det moderna polisbegreppet.

Diskussionen om återkommande förordningar och politibegreppets historia är intressanta förtjänster av Kotkas kategoriseringsmetod, men de skuggas av andra analytiska poänger hos Kotkas, poänger som är mindre beroende av en ämnesindelning. Ett exempel på detta är hur Kotkas öppnar för frågan om den vanliga undersåtens möjligheter att påverka den styrande makten. Kotkas visar att initiativ till förordningarna ofta kom just underifrån. På så vis talar författaren om en slags kommunikativ grund för utfärdandet av nya förordningar snarare än kontroll ovanifrån. Dessutom förekommer i förordningarna ospecificerade referenser till medeltida lag som tyder på förekomsten av en allmän kunskap hos befolkningen om det samma.

Ett återkommande problem, som troligtvis är kopplat till hur Kotkas analyserar de fem huvudkategorierna, är dialogen med den svenska forskningen. Det hade varit intressant att följa en djupare diskussion med svensk forskning om relationen mellan kungamakten och befolkningen, precis som det hade varit intressant att följa Kotkas i dialog med tidigare forskning om varför samma ärenden återkom i förordningarna; detta hade kunnat fördjupa analysen om hur lagstiftning förändrats, vilka drivkrafter eller omständigheter som faktiskt leder till förändring, något Kotkas inte

behandlar men uppenbarligen har fog för att spekulera över.

I stället är det främst i ett internationellt rättshistoriskt forskningsläge Kotkas placerar sin undersökning, där författaren för en kontinuerlig dialog med framför allt tysk forskning inom området. Kotkas undersökning bör dock inte endast ses som ett bidrag till svensk och europeisk rättshistoria, utan också ges en plats i historien om svensk politik och förvaltning. För även om författaren ibland brister i dialogen med den tidigare forskningen om det svenska samhället och om svensk politisk historia i synnerhet, kompenseras detta av tydliga förankringar i internationell rättshistorisk forskning. Förutom framväxten av en modern syn på lagstiftning visar Kotkas att synen på lag och ordning i Sverige under den här perioden kom att handla om mycket mer än maktlegitimering, om mer än att kontrollera sina undersåtar.

Stockholms universitet

JOSEFINE BERNDT

David Gudmundsson, *Konfessionell krigsmakt: Predikan och bön i den svenska armén 1611–1721* (Malmö: Universus Academic Press 2014). 256 s.

Hur fick man soldaterna i stormaktstidens arméer att möta fienden och riskera livet i stället för att springa därifrån? Och hur fick man dem att uthärda långa marscher i hunger, kyla och fukt? Religionen och prästerna som följde med i fält har ofta tillskrivits en stor roll. Ändå har vi hittills vetat ganska lite om krigets religiösa vardag och förkunnelsen i fält. I en avhandling framlagd på kyrkohistoriska institutionen vid Lunds universitet råder David Gudmundsson bot på detta. Han analyserar predikningar och böner samt olika regelverk och förordningar för att få veta mer om fältprästens roll. Syftet är att "förklara fältpredikans och fältbörens grundläggande tematik och funktion, och i samband med det ompröva uppfattningen inom äldre forskning att fältpredikan framför allt var gammaltestamentligt präglad". Avhandlingen uppfyller detta syfte, men en av dess förtjänster är att den också tecknar en bredare bild.

Kapitel två utgörs av en genomgång av livet i fält som ger många intressanta inblickar i vardagen. Korum skulle hållas morgon och kväll och prästerna hade ett särskilt ansvar att trösta soldater efter slag och se till att de som var döende fick nattvarden. Kapitel tre är en genomgång av predikningar, psalmer och andaktslitteratur som användes i fält. Därefter diskuterar författaren "Erbjudna identifikationer" i tre kapitel: "Rätt kristen", "Svensk undersåte" och "Kristelig soldat". Här analyseras olika fältpredikningar utifrån dessa teman och i tydlig dialog med tidigare svensk och internationell forskning.

De identifikationer som erbjöds soldaterna var inte så rafflande som synes. Det handlade inte om några korståg mot otrogna eller härtåg mot onda fiender, inte om ära och triumf. Att vara en rätt kristen innebar att vara lutheran (även om man i samtiden använde ordet evangelisk) och inte papist (eller kalvinist eller ryskortodox). Att vara en svensk undersåte innebar att vara kungen och fäderneslandet trogen. Att vara en kristelig soldat innebar att lyda och inte begå övergrepp (om man inte beordrades till det). Att vara soldat och att döda sågs inte som ett moraliskt problem, så länge man lydde sin överhet.

Gudmundssons utmärkta genomgång väcker också frågan vilka identiteter som inte erbjöds. Prästerna verkar inte ha talat om kriget i termer av ont och gott, eller givit soldaterna identiteten av att strida för en god sak. Soldaternas uppgift var att lyda, inte att fundera över kriget. Prästerna, som borde haft alla möjligheter att elda på sina soldater, tycks inte ha gjort det. Fienden kunde kallas blodtörstig och högmodig, men värre än så var inte svartmålningen. Gudmundssons huvudresultat är att förkunnelsen var ungefär densamma som i kyrkorna hemma i Sverige – inte mer gammaltestamentlig och krigisk, som en del tidigare forskning hävdat.

Detta är intressant och anmärkningsvärt med tanke på de extrema förhållanden soldaterna befann sig i. Ganska litet tycks ha sagts om varför man befann sig i krig, vilka fienderna var och vad dessa hade gjort sig skyldiga till. Här skimtar en helt annan syn på krig än dagens: kriget var inte primärt en uppgörelse med en moraliskt förkastlig och farlig fiende. Kriget var ett syndastraff och fienden var sänd av Gud: detta gjorde dess handlande mindre viktigt. Kriget hämtade inte sin legitimitet från fiendens ondska, till skillnad från idag.

Men man kan också fundera över om diskrepansen mellan tidigare forskning och Gudmundssons resultat delvis är en urvalsfråga. De krigiska predikningar som analyserats av tidigare forskare har i flera fall varit sådana som hållits inför slag under 30-åriga kriget. Att tonläget och tematiken vid dessa tillfällen var mer krigiska är knappast förvånande. Gudmundsson har analyserat ett bredare urval av predikningar som på ett bättre sätt speglar vardagen i fält – fältslag var trots allt ganska sällsynta. Man kan fundera över om de olika tematikerna motsvarade olika behov. Kanske skänkte välbekanta predikningar, psalmer och bibelord trygghet i fältlivets vardag, medan krigiska psaltarverser gav mod till dem som var på väg in i strid? Att man inte skulle ha använt sig av prästernas retoriska skicklighet och bibelns digra exempelsamling inför slag eller belägringar verkar osannolikt – och Gudmundsson tar även upp sådana exempel. Han menar också att det skedde en utveckling över tid och att det fanns ett större fokus på gamla testamentet under första hälften av 1600-talet.

Det finns också anledning att fundera på källornas representativitet. Även om Gudmundsson gått igenom ett stort källmaterial motsvarar de bevarade tryckta och handskrivna predikningarna en mycket litet andel av dem som hölls under den långa tidsperioden. När det gäller de tryckta är det också troligt att viss efterbearbetning gjordes. Genom denna studie vet vi emellertid mycket mer om förkunnelsen i fält än tidigare, även om vi aldrig kommer kunna komma åt allt som sades.

Gudmundsson har skrivit en gedigen och välskriven avhandling. Hans resonemang är övertygande samtidigt som de bidrar till nya intressanta frågeställningar. I den svåra tillvaron i fält tycks det ha varit minst lika viktigt att prästerna bidrog med trygghet och tröst som att de eldade på soldaterna. Det var tvivelsutan ett mycket viktigt bidrag till såväl den stormaktstida krigspolitiken som den enskilda soldatens upplevelse av kriget.

Armémuseum

ANNA MARIA FORSSBERG

Motzi Eklöf, *Homeopati i Sverige: En kontroversiell medicinhistoria* (Stockholm: Carlssons Bokförlag 2014). 272 s.

Homeopatins (av gr. *homeos*, lika och *pathos*, lidande) bärande epistemologiska fundament är *similia similibus curantur* (lika botar lika). Dess upphovsman var den tyske läkaren Samuel Hahnemann (1755–1843) som lär ha kommit sin revolutionerande läkemedelslära på spåren via egna erfarenheter av att äta chinabark, vilken användes mot malaria. Trots att han vid tillfället var fullt frisk, fick han symptom som påminde om malaria. Detta gjorde han sedan till en empirisk tumregel för läkemedelsprövning, det vill säga att de reaktioner friska människor fick av ett preparat var det som gav vägledning om vilka sjukdomar det kunde användas mot. Tillvägagångssättet stod i bjärt kontrast till den traditionella universitetsmedicinens, eller allopatins (av gr. *allos*, annan), som Hahnemann kallade den.

Av alla alternativa behandlingsformer och system som erbjuds i dag är nog homeopatin den som läkarvetenskapen hissat mest pestflagg för. Det som oftast hamnat i skottgluggen är inte främst devisen "lika botar lika" utan den så kallade potenseringsprincipen, som hävdar att ett ämne blir mer verksamt ju mer utspädd det är. I sin mest potenserade form finns nämligen inte en enda molekyl kvar av den verksamma substansen, vilket ofta raljera(t)s över.

Detta häcklande har dock aldrig kunnat frånta homeopatin dess dragningskraft. Över tid och rum har dess popularitet visserligen skiftat, men

aldrig försvunnit. Den har fångat intresset hos såväl läkare som lekmän. Hur och varför homeopatin kunnat engagera och hålla sig vid liv i över 200 år är således något som tarvar en förklaring, eller flera, vilket Motzi Eklöf förtjänstfullt pekar på i sin nya bok *Homeopati i Sverige*. Ett uttalat syfte är studera och förstå "homeopati som företeelse, fenomen och föremål för kontroverser i sitt sociala och kulturella sammanhang" (s. 15). Till stor del bygger Eklöf vidare på sin tidigare forskning, som nu knyts ihop till en sammanhållen berättelse. Titeln till trots ramas även bokens syfte in av internationella utblickar och jämförelser.

Med risk för att förenkla börjar historien i Uppsala. Vi får följa hur homeopatin fick sin första anhängare i den internationellt ryktbare växtgeografen Göran Wahlenberg, som i slutet på 1820-talet tog plats på Linnés stol i medicin och botanik. Wahlenbergs homeopatiska böjelser sätts in i sitt medicinhistoriska sammanhang, likaså de strider detta ledde till för honom själv och hans fåtaliga elever, främst då dr Jacob Liedbeck, som blev homeopatins oförtröttlige portalgestalt i Sverige fram till sin död 1876. I centrum för analysen står Liedbecks nesliga sorti från det akademiska livet i Uppsala – han förlorade en professorsstrid – och de riksdagsdebatter om inrättandet av ett homeopatiskt sjukhus som fördes under perioden 1853–1863.

Särskilt i frågan om sjukhuset (som aldrig sanktioneras) visar Eklöf att läkarkårens kritiska front mot homeopatin inte bara gällde huruvida den fungerade eller inte. Det var också en kamp om yrkesrevir och vetenskapligt tolkningsföreträdare, och, intressant nog, en strid för läkarkårens möjligheter och strävanden att agera yttersta instans i frågor som gällde sjukvård. Om riksdagen beviljade medel till homeopatiska sjukhus skulle den medicinska professionens auktoritet undergrävas: "Frågan om eventuellt statsstöd till ett homeopatiskt sjukhus transformerades till en fråga om den medicinska vetenskapens autonomi i förhållande till staten." (s. 89) Något som här också behandlas är hur läkarkårens agerande kunde ses dels som monopolanspråk, vilka gick stick i stäv med den nya ideologiskt laddade näringsfrihetslagen, dels som försök att inkräkta på medborgarnas rätt att själva välja sina botare och väg till hälsa.

Läkarkårens relation till staten och hur dess anspråk på tolkningsföreträdare kolliderar med individens rättigheter är också problemkomplex som följer med som underliggande teman när Eklöf sedan avhandlar homeopatins utveckling under hela 1900-talet. De gör sig hela tiden påmind, vilket inte minst framträder i redogörelsen av tillkomsten av apoteksvarustadgan från 1913 och "1915 års lag om behörighet att utöva läkarkonst". Även om dessa lagändringar avsåg att komma tillrätta med kvacksalveri blev 1900-talets första hälft, relativt sett, något av en storhetstid för svensk homeopati.

Det uppstod till och med ett litet läkarsällskap och egna husorgan såg dagens ljus, fenomen som inte bara låter sig förklaras i skenet av den terapeutiska impotens som utmärkte invärtesmedicinen före den farmakologiska revolutionen.

Vad som kanske kunde ses som erkännande för homeopatin, av representer för allopatin, ledde emellertid till inre turbulens när lekmanhomeopater och läkarditon inte kunde dra jämt. Det inträffade också diverse skandaler och rättgångar som präglade homeopatins fortsatta ställning. Det sistnämnda använder Eklöf som en samtidspegel. Hon ser här folkhems-tankens etablering som en kostym där homeopatin gavs (än) mindre plats. Symptomatiskt skedde även en förskjutning av homeopatin i relation till läkemedelslagstiftningen. Dess preparat frikopplades till slut från densamma, vilket visserligen lämnade fältet mer fritt för homeopatisk behandling, men som samtidigt fjärmade den än mer från det offentliga erkännande (som vetenskaplig läkekonst) dess koryféer strävade efter.

Eklöf avslutar i nutiden men också där hon började, vid Uppsala universitet. I centrum står den medicinska fakultetens svåra bryderier med den märkliga "Zetterlingska donationen", som togs emot 1872 för att kunna "bekosta föreläsningar i homeopati". Den blev tidigt såväl ovälkommen som begärlig. Vetenskapligt var den ju en institutionell styggelse men ekonomiskt blev den med tiden också åtråvärd. För att fakulteten skall lyckas kringgå donationens ursprungliga ändamål (för att kunna ställa den i allopatins tjänst) krävdes en serie manövrar som på olika vis kan kännas igen från universitetsmedicinens tidigare konfrontationer med homeopatin.

Sammantaget har Eklöf lyckats väl med sina föresatser. Med analytisk skärpa leds läsaren från pärm till pärm utan att texten för den skull förlorar sig i koncentrat av detaljer. Tillgängligheten är därför god också för den som saknar specialintresse. Om homeopatin fungerar eller inte får man inga besked om, men väl starka indikationer på att den är potent nog att användas för att synliggöra och problematisera samhällsliga skeenden och processer med stor relevans för historieämnet.

Göteborgs universitet

ANDERS OTTOSSON

Bård Frydenlund, *Spillet om Norge: Det politiske året 1814* (Oslo: Gyldendal 2014). 359 s.

Ruth Hemstad, *Propagandakrig: Kampen om Norge i Norden og Europa 1812–1814* (Oslo: Nasjonalbiblioteket 2014). 561 s.

Kjelfreden, sprängningen av föreningen med Danmark, Eidsvollsförfattningen och personalunionen med Sverige – 1814 var ett dramatiskt år i Norge och har utgjort ett nav i norsk historieskrivning ända sedan det begav sig. Under 200 år har två tolkningar stått mot varandra: Norges återupprättande som stat har setts antingen som en biverkan av den europeiska storpolitiken – ”friheten i gave”, formulerade Sverre Steen det – eller som ett resultat av ett nationellt uppvaknade (senast hos Kåre Lunden). 200-årsjubileet tycks dock inte ha gett så mycket bränsle till denna gamla debatt och de två böcker som här ska anmälas berör visserligen frågan men lägger tonvikten på andra aspekter.

Det gäller särskilt Ruth Hemstads monumentala monografi om propagandakriget om Norge. Kampen om Norge försiggick inte bara vid förhandlingsbordet och på slagfältet utan också i offentligheten. Detta krig om den allmänna opinionen är enligt Hemstad underskattat i forskningen och betydde mer för skeendet än vi trott. Hon går kronologiskt igenom många hundra pamfletter, bulletiner, artiklar, predikningar och proklamationer, utgivna eller skrivna huvudsakligen i Sverige, Norge, Danmark och Storbritannien, med en metod som hon kallar politisk-bibliografisk. Det innebär att hon går nära de enskilda texterna, både till form och innehåll, och studerar det som kunde kallas propagandakrigets mikrokronologi: hur skrifterna förhåller sig till den helt aktuella kontexten och inte minst till varandra. Samma skrift kunde dyka upp i flera skepnader, handskrivna, tryckt, i utdrag eller citerad i annan skrift. De bildar en fascinerande väv av argument och motargument som sakta förskjuts under åren 1812–1814. Detta sätt att hantera källorna öppnar för många insikter som skulle ha gått förlorade om man till exempel hade betraktat dem som ett corpus och utsatt dem för en samlad diskursanalys.

För Karl Johan var det minst lika viktigt att vinna Norge med ord som med svärd, hävdar Hemstad. Utifrån en fransk tradition såg han den allmänna opinionen som ”la reine du Monde” och denna världens drottning gällde det att vinna, såväl inom Norge som på den internationella scenen. Det senare innebar framför allt Storbritannien; Norge var Karl Johans pris för att gå med briter mot Napoleon och nu gällde det för Sverige att få dem att betala priset. För det kämpande Norge gällde det tvärtom att utnyttja den brittiska opposition som var emot att norrmännen hanterades ”like a herd of cattle”. I Carsten Anker hade den norska upprovsregimen en skicklig megafon i London som kunde spela på naturrättsliga föreställningar

om folkens rättigheter. Karl Johans främsta internationella basun var ingen mindre än madame de Staël, som aldrig tröttnade på att lovprisa honom som en konstitutionalismens försvarare. Hemstad har för övrigt också till jubileumsåret publicerat en källutgåva med den brittiska Norgedebatten, *"Like Herd of Cattle": Parliamentary and Public Debates Regarding the Cession of Norway, 1813–1814* (Oslo 2014).

Hemstad balanserar de traditionella tolkningarna; förvisso avgjordes Norges öde på den internationella scenen, framför allt genom att toryregimen stod fast vid sitt löfte till Sverige, men propagandakriget i Norge visade också att det spelade stor roll hur norrmännen agerade. För Karl Johan var det en integrerad del av 1812 års politik – samförstånd med Ryssland och förvärv av Norge – att rikta sig direkt till norrmännen. Vissa argument var genomgående i allt det material som smugglades in i Norge: den skandinaviska halvöns naturliga gränser, säkrandet av freden i Norden och särskilt, ända från början, löftet om en egen norsk författning. I detta perspektiv blir det inte så konstigt att svenskarna till sist accepterade Eidsvollsförfattningen; det var svårt att göra annat med upprätthållen trovärdighet inför den norska opinionen.

Men också inom Norge var propagandan viktig. Det gällde först för det enväldiga dansk-norska styret, sedan för kungen in spe Christian Frederik, och sist för den norska konstitutionella regimen att hela tiden utmåla "det svenska oket" som det fria norska folket hotade att hamna under. Enigheten måste understrykas, inte minst som den inte fanns. En stark falang, anförd av greve Herman Wedel Jarlsberg, som redan på Gustav III:s tid hade spelat under täcket med svenskarna, såg en förening med Sverige som det bästa Norge kunde uppnå. Hemstad visar hur informationen i Norge styrdes, sildes och tillrättalades för att bemöta både den yttre och den inre fienden.

Det finns en glidning hos Hemstad mellan vad hon ibland, utan att närmare definiera, kallar "ren propaganda" och andra former av kommunikation. Visst är det sant att exempelvis privatbrev, förhandlingsbud eller diplomatiska rapporter kunde vara avsedda att läsas brett. Men ibland är det svårt att se när Hemstad analyserar propaganda och när hon analyserar politiska förhandlingar eller ryktesspridning. Stundom får hon heller inte ut så mycket av sin politisk-bibliografiska metod, särskilt inte när budskapet är tämligen likartat i många olika källor. Lite färre tröttande referat och en sovring i detaljrikedomen hade kunnat förkorta boken och få de intressanta resultaten att framstå tydligare.

Om Hemstad är nydanande med sitt val av material och metod är Bård Frydenlund mer traditionell. Han följer detaljerat de politiska turerna, ofta dag för dag, ibland timme för timme. Inga noter finns, endast litteratur- och källhänvisningar till hela kapitel. Uppenbarligen har han siktat på en popu-

lariserande bok för en politisk-historiskt intresserad allmänhet. Att bedöma hans tolkningar är svårt för den som inte är väl bevandrad i forskningen och bekant med ett stort persongalleri, särskilt som han är njugg med explicita ställningstaganden. Det är en tung text att ta sig igenom.

Det förefaller som om Frydenlund i stort delar Hemstads syn att inre och yttre faktorer samspelade. Utan storpolitiken hade Christian Frederik inte fått chansen att gripa makten, men i nästa vända hade Eidsvollsförfattningen och den inre självständigheten heller inte kommit om inte en lång rad norrmän hade agerat målmedvetet och utnyttjat tillfället. Av Christian Frederiks i grunden dynastiska kupp blev det ett för tiden avancerat konstitutionellt styre. Liksom Hemstad betonar Frydenlund oenigheten inom Norge och dragkampen mellan självständighetsivrarna och dem som såg unionen som den realistiska vägen. Här ligger det som i det korta slutkapitlet utkristalliserar sig som bokens tes: Oenigheten kunde hanteras; händelserna 1814 skapade en ny politisk kultur i Norge, präglad av öppen diskussion, pragmatism och ett civiliserat samarbetsklimat. Det låter sig hävdas men jag hade gärna sett en diskussion av vad i de politiska debatterna som var nytt och pekade framåt och vad som var traditionella föreställningar i det förmoderna Europa – och hur dessa blandades.

Den största nyheten med dessa båda böcker torde vara just att de behandlar framväxten av en resonerande politisk offentlighet. 1814 blir mindre fråga om de spektakulära händelserna, som ju är väl utredda i tidigare forskning, utan mer om en politisk-kulturell grund för Norges vidare utveckling. Här finns en viss diskrepans; där Hemstad betonar propagandaaspekten och den politiska styrningen av informationen trycker Frydenlund på att det dock kom fram så olika åsikter och att de kunde stötas och blötas. En anledning kan vara att Frydenlund lägger mest vikt vid eliten och de politiska arenorna, medan Hemstad ser mer på vad som kommunicerades till stora delar av befolkningen. Båda visar dock på hur den politiska kulturen i övergångsfasen från envælde till konstitutionalism vore värd vidare studier.

Lunds universitet

HARALD GUSTAFSSON

Karin Gustavsson, *Expeditioner i det förflutna: Etnologiska fältarbeten och försvinnande allmogekultur under 1900-talets början* (Stockholm: Nordiska museet 2014). 239 s.

Det här är en av de mest intressanta avhandlingar jag har läst på länge. Ämnet – 1910- och 1920-talens kulturhistoriska undersökningar av den svenska

byggnadskulturen – har berörts i många verk tidigare eftersom det är med dessa som ämnet etnologi grundläggs. Men Karin Gustavsson visar att det går att utvinna ny kunskap genom dels en om- och närläsning av det digra dokumentationsmaterialet, dels nya teoretiska ingångar, där hon förenar två forskningsfält; samspelet mellan tingen och människan respektive hur vetenskap utvecklas i detta samspel. Boken är en bladvändare, faktiskt.

Det övergripande syftet är ”att med exempel hämtade från bebyggelse-dokumentationernas fältarbetspraktik undersöka hur vetenskaplig kunskap produceras” med särskilt fokus på hur det gick till rent praktiskt under fältarbetena.

Tre frågor ställs inledningsvis: Vilken betydelse hade tillgången till teknik och redskap i forskningsprocessen? Vilken betydelse hade olika kommunikationsslag som cykel och bil för det vetenskapliga resultatet? Och vad styrde var fältarbetena genomfördes och hur utfördes de: var det enbart vetenskapliga frågeställningar som styrde, eller fanns det andra faktorer?

De teoretiska förebilderna finns dels inom området vetenskapsproduktion med biologer och sociologer som Fleck, Urry och Latour, som i sina verk lyft fram betydelsen av erfarenhet, blick och hur fakta produceras i praktiken inom olika vetenskapsfält, dels inom det egna ämnet med dess diskussioner om materialitet, med namn som Naguib, Rogan, Damsholt och Simonsen. Gustavsson förenar de båda traditionerna väl, och begrepp och analyser genomsyrar sedan undersökningskapiteln. Härtill finns ett rikt bildmaterial från 1910- och 1920-talens expeditioner som stödjer resonemang och slutsatser, vid sidan av att de gör boken njutbar för ögat.

Mest tankeväckande är kapiteln 4 till 6 om hur vetenskapen utvecklades genom övergången till snabbare och bekvämare transportmedel, förbättrad dokumentationsteknik – främst kameran – och uppmätningsteknikens möjligheter och begränsningar. Med tåg och bil kunde man färdas snabbt genom landskapet och nå avlägsna orter inom en rimlig tid, vilket vidgade undersökningsområdet väsentligt. Att färdas per cykel på ofta usla vägar var arbetskrävande och tidsödande, men ledde till att man kunde göra täta och noggranna observationer av byggnader och landskap längs med vägen. De tidiga kamerorna var tunga, svårhanterliga och dyra att fotografera med, vilket ledde till att motiven valdes med omsorg, medan de senare expeditionerna hade tillgång till småkameror med rullfilm som gav bilder av sämre kvalitet, men kunde användas mer fritt och skyndade på tempot i dokumentationen. Sammantaget ger dessa kapitel en mycket god förståelse för hur vetenskapen växte fram och förändrades under mellankrigstiden.

Men nog finns det ett och annat att anmärka på. Mest iögonenfallande är kanske att den tredje frågan, den om vad som styrde insamlingarna geografiskt och hur urvalet skedde, i mitt tycke inte besvaras fullt ut.

Visserligen finns här utmärkta resonemang om tidens kontext, att deltagarna hade likartad bakgrund – de var alla män, läroverksutbildade och universitetsstuderande och försedda med rätt blick – och att de i sina brandkårsuttryckningar i första hand sökte det som uppfattades som åldrigt och autentiskt. Men här vill jag veta mer. Mängden dokumentationsmaterial varierar från landskap till landskap, med Dalarna (egentligen vissa delar av Dalarna) som det mest väldokumenterade området, och med Gästrikland och Närke som de minst undersökta. Vad beror det på? Rimligtvis inte beroende på att byggnadskulturen i Gästrikland och Närke var mindre autentisk än i Uppland eller Södermanland. Hur skedde urvalet egentligen? Trots järnvägsnätets förträfflighet kan man ju omöjligen hunnit med alla delar av ett landskap utan tvingats till att prioritera vissa delar. Kan man till exempel se att områden nära järnvägsorter genomsöktes mer ihärdigt?

Och i vilken mån påverkades urvalet av expeditonsmedlemmarnas geografiska och sociala härkomst? Gustavsson menar att deltagarna främst kom från Uppsala och Stockholm, men det beror väl i första hand på att de studerade där. I Uppland fanns Nils Ålenius som inventerade, skrev artiklar och räddade gårdar till eftervärden. Han hade en fil. kand. från Uppsala universitet, men han var framför allt född i landskapet, i Tierp, och bar på en rik förkunskap. Huvuddelen av hans författarskap ägnades just åt norra Upplands materiella kultur. Sigurd Erixon var född östgöte och inledde sina inventeringar i just Östergötland.

En undersökning av härkomsten i *Vem är det?* och Wikipedia för ett 20-tal av de expeditonsdeltagare som omnämns i avhandlingen visar på en kraftig överrepresentation från landsbygden eller mindre orter i Skåne, Dalarna och Norrlandslandskapen, och de flesta verkar ha kommit från medelklassen. Med andra ord tjänstemannasöner med förkunskap om agrara förhållanden. I Skåneexpeditionerna deltog till exempel skåningarna Sigfrid Svensson, Mårten Sjöbeck, Albert Eskeröd och Gotthard Gustafsson, med hjälp av bland andra Carl Wilhelm von Sydow och Åke Campbell från Småland. Var de valda att ingå för att Skåne skulle inventeras, eller sökte de sig till Skåneexpeditionen för att de kom från södra Sverige? Jag hoppas att Gustavsson inte har tröttnat på ämnet utan kan tänka sig att skriva några artiklar i ämnet. Jag är övertygad om att de kommer att bli lika intressanta och välskrivna som avhandlingen.

Uppsala universitet

GÖRAN ULVÄNG

Detlef Lehnert (red.), *Gemeinschaftsdenken in Europa: Das Gesellschaftskonzept "Volkshheim" im Vergleich 1900–1938*, Historische Demokratieforschung 5 (Köln, Weimar & Wien: Böhlau Verlag 2013). 328 s.

Redaktör för den här konferensvolymen är Detlef Lehnert, professor i statsvetenskap vid Freie Universität i Berlin och högproduktiv utgivare av volymer om historisk demokratiforskning (se <http://www.historische-demokratieforschung.com/index.html>). Just den här delen i serien har sammantaget inte blivit särskilt lyckad. Meningen är att boken ska handla om "folk" och "folkgemenskap" som politiska och samhälleliga nyckelbegrepp, men få av bidragen tar begreppsanalysen på allvar. Grundproblemet är att man förutsätter förekomsten av det som är volymens studieobjekt. Man tar "folkhemmet" för givet, reifierar det i stället för att göra det föremål för historisk analys. De medverkande forskarna utgår helt utan kritisk reflexion från att folkhemmet fungerat som det organiserande och samlande begreppet i Sveriges moderna historia. Hur detta skulle ha gått till och vilken betydelse folkhemmet kan ha haft över tid studeras inte. Därmed bidrar boken till att förstärka talet om folkhemmets avgörande betydelse. I förbigående skriver Lehnert att folkhemmets betydelse minskat under de senaste årtiondena. Jag menar att det förhåller sig tvärtom: det är forskarnas och medias oavbrutna tal om folkhemmets centrala betydelse som blåst upp det, gett begreppet ett politiskt innehåll och gjort det viktigare än det var under Per Albin Hanssons tid som socialdemokratisk partiledare och senare statsminister. Så ser min förförståelse ut.

Volymen har tre delar: fyra studier om "folkhemstänkandets ursprung och problem i Sverige", fyra uppsatser om tyskt gemenskapande och tre avslutande utblickande bidrag om Danmark, Schweiz och USA. Till delarna fogas två inledande texter. I den första av dem finner sig redaktör Lehnert, som refererar till svenska arbeten men framstår som tämligen obekant med svensk historia, föranledd att påpeka att det faktiskt funnits konflikter i det svenska samhället. Storstrejken 1909 är det exempel han lyfter fram. Här skymtar en tydlig metodologisk nationalism, en tysk norm enligt vilken riktiga och viktiga länder ska ha upplevt ett visst mått av konflikt och krig. Det leder till en inte ringa idyllisering av de nordiska länderna och anger knappast den bästa utgångspunkten för att bedriva jämförande studier, i varje fall inte om man vill undvika att befästa stereotyper och förenklingar. Tyvärr blir intrycket snarast att boken inte tar komparationen på allvar. Bidragen är tämligen olika till sin karaktär och förhåller sig ganska löst till varandra, och det blir frågan om tyska perspektiv på Europa och USA. Boken ska ses som ett försök att pröva relevansen i *Volksgemeinschaft* för studiet av tysk historia. Och det är kanske inte så konstigt med tanke på att

begreppet är historiskt belastat, kopplat till nationalsocialismen.

Inledningens andra kapitel är skrivet av Berndt Henningsen som blandar socialpsykologiska banaliteter – i Tyskland kretsar julen kring familj och kommers, i de nordiska länderna är den nationellt identitetsskapande, får läsaren bland annat veta – med väsentligare iakttagelser om relationen mellan stat och samhälle i Norden. Henningsen, professor emeritus i skandinavistik och Nordeuropastudier, pekar med rätta på enhetskulturen – religion, språk och centralmakt – som ett särdrag och betonar dess betydelse för de nordiska samhällenas historiska utveckling. Samtidigt gör han oklara utläggningar om "samfund" som gemensamt nordiskt nyckelbegrepp; i ett svenskt sammanhang är det historiskt och politiskt sett definitivt underordnat "samhälle" och det är relationen mellan "stat" och "samhälle" som är intressant. Att "samhälle" på danska blir "samfund" är en annan sak. Henningsen har ordning på skillnaderna i noterna men använder "samfund" oprecist i texten. Det lär generera nya tyska missförstånd. Det är lite förvånande att en kännare av nordisk historia och kultur gör svepande tolkningar som saknar stöd i aktuell forskning. Till exempel skriver Henningsen, och detta som belägg för Sveriges besynnerliga politiska kultur, att Macchiavellis *Fursten* översatts till svenska först under de senaste decennierna. Den första översättningen kom 1757 i *Machiavels Prins* som innehöll både Macchiavellis text och Fredrik den stores välkända kritik. Och forskningen har en annan uppfattning än Henningsen angående florentinarens påstådda frånvaro i tidigmodernt svenskt politiskt tänkande. Min enkla poäng att tvärsäkra utsagor bör vara väl underbyggda. Särskilt när de utkommer i tryckt form. Henningsen har intressantare resonemang om nordisk nationalism och om de nordiska ländernas immunitet mot 1900-talets extrema ideologier och deras normalisering, i betydelsen globalisering och växande främlingsfientlighet, under de senaste decennierna. Men här är han tyvärr alltför kort.

Den första delen om Sverige och den avslutande utblickande delen inleds med översikter av Peter Brandt, en om Sverige och en om Danmark. Båda har karaktär av tämligen konventionella handbokstexter av det slag som antologier ofta behöver. Kapitlet om Sverige hade tjänat på att inkludera nyare svenska studier. Där saknas nämligen mycket av det intressanta som under de senaste årtiondena skrivits om svensk socialdemokrati (t. ex. Bengt Schüllerqvist, Tomas Jonsson, Anna Friberg). Tingsten och Tilton i all ära, men för tyska läsare hade det kanske varit bra att få en uppdaterad forskningsöversikt, tänker jag. Det borde ha ökat bokens värde och användbarhet. Ellen Key var folkhemmets moder, menar Valeska Henze i det följande bidraget. På vilket sätt hennes samhällsmoderlighet skulle ha präglat svensk politik och samhällsbyggande och hur hennes inflytande ska särskiljas från andra reformsträvanden förblir oklart. Henze visar det inte alls. Att Key

var en läst och omdiskuterad författare vid sekelskiftet är en annan sak. Södertörnshistorikern Norbert Götz, den ende bidragsgivaren med djupare kunskaper om folkhemmets begreppshistoria, studerar i sitt kapitel "melankristidens folkhemstänkande", en text som med några tillägg sammanfattar den svenska delen av hans stora avhandling *Ungleiche Geschwister*, utgiven 2001. Han menar att det rådde konsensus mellan de etablerade – alltså de demokratiska – partierna kring folkhemsbegreppet. Jag tror att Götz som så många andra forskare övervärderar begreppet. Dess stigande popularitet som metafor för Sverige redan under 1930-talet säger inget om dess position som politiskt nyckelbegrepp. Visst använde olika politiker termen folkhem då och då, men så centralt var det knappast – det är i varje fall inte belagt. Socialdemokraterna gjorde faktisk ingen stor sak av folkhemmet i sina kampanjer och de borgerliga partierna var föga intresserade.

I Thomas Etzemüllers text är temat Sveriges ambivalenta modernism. Etzemüller, med en intressant bok om Myrdals på meritlistan, karakteriserar det moderna svenska samhällsbygget som radikalt normaliserande och inkluderande i Foucaults mening, ett land där rationalitet och modernitet härskar. Den tolkningen, som alltså betonar social ingenjörskonst och korporativism, är intressant, men den har litet att säga om det som ska vara bokens tema, själva folkhemsbegreppet och dess samhällseliga betydelse.

Bokens andra huvuddel med fyra tyska kapitel är utan tvekan den som ger mest. Till en del beror säkert det på att jag som läsare inte störs av tvärsäkra påståenden om svensk historia. I delen avhandlas kortfattat begreppen *Heimat*, *Volksheim*, *Volksstaat* och *Volksgemeinschaft* av fyra olika forskare. Den första är en kortare sak av Wolfram Pyta med olika exempel på hur man uppfattat "hembygd". Han lyfter fram den framväxande icke-geografiska förståelsen där hembygd inte har att göra med uppväxtmiljö och dialekt utan med social tillhörighet, med den förvärvade lokala anknytningen. I sin uppsats om *Volksheim* i Hamburg hade redaktör Lehnert, om nu den svenska referensen i inledningen varit allvarligt menad, möjlighet att direkt knyta an till Henrik Björcks svenska studie i ämnet, "Till frågan om folkhemmets rötter: En språkbrukshistorisk vända", i *Folkhemsbyggare* (2008, ursprungligen publicerad i *Lychnos* 2000), en uppsats som utvecklar de tyska kopplingarna. Där finns material till intressanta jämförande perspektiv på dessa läsestugor för arbetare som skulle bidra till social integration och samförstånd mellan studenter och arbetare. Lehnert avstår nu från jämförelser. I Steffen Bruendels text om *Volksstaat* står författningsdebatten under första världskriget i fokus och Bruendel jämför företrädare för 1914 års idéer som Johann Plenge och Rudolf Kjellén, anhängare av nationell socialism, med Hugo Preuss, förespråkare av konstitutionell demokrati. Den senare, bekant som en av Weimar-författningsens skapare och föremål för en egen volym i

Lehnerts serie av demokratistudier, ställde överhetsstat mot folkstat, alltså den auktoritära wilhelminska författningen mot den konstitutionella parlamentariska demokratin. Bruendel, som ägnat författningsdebatten under krigsåren i en hel monografi, behandlar de konkurrerande reformidéerna och konstaterar att första världskrigets gemenskapande tal om enhet mellan folk och nation inte nödvändigtvis rymde exkluderings. Professor Wolfgang Hardtwigs studie av folkgemenskap i 1920-talets politik före Hitler är bokens bästa bidrag, en elegant begreppshistorisk studie som tar Bruendels resonemang lite längre. Hardtwig synliggör med ett framlängesperspektiv hur spridd användningen av *Volksgemeinschaft* var, hur det användes som ett inkluderande begrepp av liberaler och socialdemokrater, innan nationalsocialisterna perverterade det. "Folk" och "folkgemenskap" signalerade samarbete över klassgränserna för nationens bästa. Där rymdes alltså ingen rasism. Den kom med Hitler.

Den tredje delen i boken hade utan tvekan tjänat på att starkare kopplas till bidragen i del ett och två. Bredvid Peter Brandts danska översikt finns här uppsatser om Schweiz och USA under 1930-talet av Georg Kreis respektive Thomas Welskopp. De tre kapitlen hänger tyvärr ganska löst; resonemang om transfer och transnationella förbindelser hade varit en möjlighet, utvecklade komparationer en annan väg. Schweiz förefaller vara ett utmärkt fall att relatera till Danmark och Sverige och här försitter man den möjligheten. Och ett summerande slutkapitel hade kunnat göra nytta. Det saknas tyvärr, inte helt ovanligt för en konferensvolym. En slutsats av boken är att utländska forskare ser annat än vad vi själva ser och Sverige framstår i deras analyser som ganska märkligt och exotiskt. Det är i grunden lovvärt då andra perspektiv bidrar till att motverka vår hemmablindhet. En annan slutsats blir att det är väsentligt att svenska historiker publicerar sig internationellt för att motverka förenklade tolkningar– och det också på tyska.

Stockholms universitet

NILS EDLING

Klas Hansson, *Svenska kyrkans primas: Ärkebiskopsämbetet i förändring 1914–1990*, *Studia Historico-Ecclesiastica Upsaliensia* 47 (Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis 2014). 508 s.

Svenska kyrkans ärkebiskopsämbete och hur detta förändrades under en stor del av 1900-talet – det är föremålet för denna avhandling i kyrkohistoria vid Uppsala universitet av Klas Hansson. Det är sålunda en studie som ansluter sig till en förhållandevis omfattande och livaktig forskning rörande Svenska

kyrkan, dess ledning, organisation och relationer till samhälle och politisk makt i modern tid. I Hanssons avhandling behandlas ärkebiskopsämbetet från 1914 till 1990 – en period då kyrkans roll och betydelse i samhället förändrades radikalt. Kyrkans ledning sökte med olika strategier att anpassa sig inför olika former av utmaningar och samhällsförändringar. Inom Svenska kyrkan fanns stundtals svåra konflikter som exempelvis Helanderaffären och kvinnoprästfrågan.

Hanssons syfte är att både behandla mer strukturella förändringar och hur detta ämbete utövades och definierades av de konkreta sju aktörer som var ärkebiskopar. Tidsavgränsningar kan alltid diskuteras. Att börja 1914 förefaller väl motiverat. Det var det år då Nathan Söderblom valdes och tillträdde, och hans gärning som ärkebiskop satte naturligtvis djupa spår. Slutpunkten 1990 kan däremot förefalla mer tvistig. Det var under Bertil Werkströms tid; han var ärkebiskop mellan 1983 och 1993. Men 1990 inrättades en hjälpbiskop i Uppsala stift. Detta innebär att själva rollen som ärkebiskop delvis frigjordes från rollen att vara stiftsbiskop. I sig är detta naturligtvis en inte helt obetydlig förändring. Rollen som primas för Svenska kyrkan lösgjordes delvis från ett mer vardagligt värv som överste herde för ett stift. Men genom att låta 1990 vara undersökningens slutpunkt, kan författaren inte visa om det skedde några förändringar av rollen som ärkebiskop genom denna reform. Författaren anger i sitt förord att hans tjänst vid ärkebiskopsämbetet under åtminstone delar av Gunnar Wemans och K. G. Hammars tid gör att han låter sin undersökning avslutas dessförinnan. Det är en rimlig motivering att inte låta en egen yrkesgärning partiellt flyta in i undersökningen. Annars hade ett intressant perspektiv varit att följa utvecklingen över den viktiga förändring som kyrkans skiljande från staten år 2000 innebar.

Avhandlingen består av vad som kan karakteriseras som ämbetsmannabiografier. Huvuddelen av textmassan används för att behandla de enskilda ärkebiskoparnas syn på sitt ämbete samt de arenor – till exempel biskopsmöten, kyrkomöten – de använde för att utforma sitt ämbete och nå sina syften. Här framkommer bland mycket annat att ekumeniken var ett viktigt instrument för flera ärkebiskopar att manifesteras ämbetets position inom Svenska kyrkan. I synnerhet gällde detta Söderblom, men även senare ärkebiskopar som Olof Sundby.

Här undersöks deras gärningar på ett likartat utformat och disponerat sätt. En hel del tröttande upprepningar och stereotyper blir tyvärr följden av detta. Avhandlingen bygger på ett omfattande källmaterial; inte minst har enskilda arkivsamlingar utnyttjats. Dessutom har författaren gjort imponerande genomgångar av press- och tidskriftsmaterial.

Men de förändringar som förekom i ärkebiskopsämbetet under 1900-talet, liksom Svenska kyrkans onekligen förändrade samhälleliga betydelse,

skymms genom att de långa linjerna splittras upp på de enskilda ärkebiskoparna. Ärkebiskopens och hans ämbetes ställning, både ute i samhället och gentemot politiker, men också inom kyrkan, kunde ha framträtt något mer tydligt och samlat. Det blir mer en studie av enskilda aktörer än av struktur.

Teoretiskt anknyts till bland annat Pierre Bourdieu och frågan om habitus och tillgång till olika former av kapital. De teoretiska utgångspunkterna kunde nog ha operationaliserats i större utsträckning och på detta område är denna undersökning snarast bekräftande av de resultat som Ulrika Lagerlöf Nilsson lade fram i sin avhandling i historia *Med lust och bävan* 2010.

Här utnyttjas även statsvetaren Tommy Möllers diskussion kring auktoritet, karisma och opinionsbildning och dess betydelse för ett politiskt ledarskap. Detta weberianskt färgade perspektiv diskuteras av författaren för att karakterisera de enskilda ärkebiskoparna. Nathan Söderblom blir en ärkebiskop som uppfyllde alla kriterier som en ledare väl: auktoritär och karismatisk och samtidigt med stor potential att utnyttja sin tids massmedia för opinionsbildning. Låt sedan vara att förmågan till opinionsbildning torde vara mer väsentliga för ett politiskt än för ett kyrkligt ledarskap. Söderblom beskrivs av Hansson i ett annat sammanhang som entreprenör och detta till skillnad från den inåtvände Eidem. Yngve Brilioth hade enligt Hansson en stor auktoritet, inte minst genom sin egenskap som vetenskapsman. Där emot karakteriseras han genom sin tungsintethet som föga karismatisk. Det teologiska innehållet hos de enskilda ärkebiskoparna framträder däremot inte särskilt tydligt.

Den stora förtjänsten med avhandlingen är genomgången av de enskilda värven som ämbetsförvaltare som Svenska kyrkans primas – ett uppenbarligen alltmer byråkratiserat ämbete. Avhandlingen är ett viktigt bidrag till kännedomen om de enskilda ärkebiskoparna.

Göteborgs universitet

THOMAS LINDKVIST

Jan Bergman, *Sekreterarklubben: C-byråns kvinnliga agenter under andra världskriget* (Stockholm: Norstedts 2014). 380 s.

Jan Bergman tillhör den växande skaran av populärhistoriker eller historieberättare som säger sig inte vara forskare men i realiteten ändå gör anspråk på att vara det. Smakliga blandningar av sanningar, halvsanningar och osanningar har alltid förekommit i genren och är för det mesta harmlösa. De kan för övrigt väcka historieintresset hos en del läsare. Men när allt kommer omkring är fackhistorikerns uppgift att sälla bort osanningar i olika former.

En otränad läsare kan lätt missledas av vad som motsägelsefullt brukar kallas "dokumentär fiktion". Mer om detta i det följande.

Författaren beskriver hur den svenska militära, egentligen illegala, underrättelse- och säkerhetstjänsten – kallad C-byrån – anlidade kvinnor som informanter och infiltratörer i sin verksamhet. Deras namn och en del sammanhang har i Bergmans skildring fingerats. Men det verkliga namnet på åtminstone en av kvinnorna är känt sedan tidigare. Dessa kvinnor tänktes i kraft av sin fysiska dragningskraft kunna avlocka sina manliga offer krigsviktiga uppgifter. Det gällde att komma nära, ibland hudnära, tyska och allierade högdjur i det spiontöta Stockholm. Dessa kvinnliga agenter hade rekryterats av Helmuth Ternberg, en av C-byråns främsta operatörer. Han påstods ha varit i besittning av en oemotståndlig charm, alltid flott klädd och med högsta betyg i vett och etikett. Att kvinnorna föll för honom förvånade ingen. Och de lät sig tämligen omgående värvas som agenter för C-byrån. Utöver välsignelsen att få vara i närheten av denne spionvärldens *Prince Charming* belönades de utvalda kvinnorna med kontanter för eget bruk och med traktamente för ett avancerat uteliv på Stockholms fashionable krogar, där de stora torskarna lekte. Trots att de kvinnliga agenterna inte skulle ha någon kännedom om varandra, gjorde olika omständigheter att de sinsemellan snart insåg att de bildade en sluten krets, "sekreterarklubben". Beteckningen kom sig av att några av dem – genom C-byråns försorg – vunnit anställning som sekreterare i lämpliga positioner. Läsaren får följa klubben från dess första uppdrag till upplösningen av C-byrån vid krigsslutet.

Bergmans framställning utgörs till stora delar av dialoger mellan aktörerna, samtal som strängt taget är uppfinningar av Bergman själv. Exakt hur dessa dialoger konstruerats får läsaren dock inte full klarhet i. Det framhålls i ett avslutande större avsnitt att dialogerna till stor del är resultatet av rekonstruktioner, uppbyggda på basis av muntliga utsagor lämnade vid intervjuer i vår egen tid. I en del fall rör det sig dock om vad författaren kallar samtalsnedteckningar från samtiden. Bergman hävdar att han tillämpat *oral history* eftersom detta är den enda väg som är framkomlig när det gäller underrättelse- och spionhistoria. "Personliga vittnesmål" har alltså måst bilda underlag i brist på samtida dokument, menar Bergman. Men intervjuer genomförda också bara något decennium efter ett händelseförlopp – och i det här fallet är det fråga om nästan 70 år – är alltid ytterligt vanskliga att hantera och kan inte kvalitativt ersätta ett samtida material. Bortsett från att minnet sviker hos oss alla med åren, påverkas det också av otaliga muntliga och skriftliga intryck, i andra och tredje hand, under livsloppet. Att de kvinnliga agenternas namn fingerats och att viktiga sammanhang kastats om gör all kontroll omöjlig. Oeftergivliga källkritiska krav tycks ha

fått stå tillbaka för Bergmans fantasi och önsknings. Hans försök att övertyga läsaren om att hans historieskrivning uppfyller vetenskapliga krav får nog tyvärr sägas vara misslyckade.

Men är då inte popularisering av avgörande skeden i vår historia något legitimt och eftersträvansvärt? Svaret är naturligtvis ja, under förutsättning att populariseringen görs på goda grunder. I detta fall tvingas man konstatera att den drivits alltför långt. Tanken hos författaren och hos det ärevördiga förlaget har uppenbarligen varit att bokens marknads- och underhållningsvärde måste prioriteras. Kvinnor inblandade i den hemliga krigsbranschen under de mörka åren har under senare år blivit ett nytt tema, som exempelvis i Storbritannien (Enigma-amazonerna i Bletchley Park) och nu alltså även i Sverige, kanske med upplageframgång för Bergmans bok.

Bergman beskriver med sina dialogiska skildringar hur de utvalda kvinnorna i flera fall tvingades till fysiskt närgånget umgänge med sina byten för att kunna inhämta krigsviktig information. Detta framställs på några ställen i en prosastil som starkt påminner om den gamla boulevardpressens erotiska titthålsskildringar. I annat sammanhang för Bergman – antagligen som brasklapp – emellertid ett fördömande resonemang om C-byråns skrupelfria behandling av de kvinnliga agenterna, varav ett par tydligen förstörde sina liv i rikets tjänst.

Bokens förtjänster bör inte förtigas. Bergman har som en av få satt fingret på en av baksidorna av den hemliga mansvärld som ofta heroiserats i litteraturen. Och kanske kan Bergmans skildring locka en och annan fackhistoriker att ta sig an andra sådana undanstoppade sidor av den svenska världskrigshistorien.

Göteborgs universitet

THOMAS MAGNUSSON

Sonja Hagelstam, *Röster från kriget: En etnologisk studie av brevdialoger mellan frontsoldater och deras familjer 1941–1944* (Åbo: Åbo Akademis förlag 2014). 389 s.

Röster från kriget är en avhandling i etnologi som undersöker brevsamtal mellan finländska frontsoldater och deras familjer under fortsättningskriget. Avhandlingens övergripande syfte är att analysera brevkontaktens betydelser för människor som länge tvingats leva åtskilda under en livshotande och anormal tid. Sonja Hagelstam utgår från att det krävdes olika handlingsstrategier och tekniker för att hantera krigets påfrestningar på de

civila relationerna. Kriget förde med sig ändrade livssituationer för både dem som var vid fronten och dem som blev kvar hemma.

Studien bygger på fyra svenskspråkiga brevsamlingar och brevskrivarna är fem soldater, varav två bröder, och deras familjer. Det är på samma gång både ett stort och ett litet material. Det är naturligtvis ganska få personer, å andra sidan har de varit idoga brevskrivare, och samlingarna hon arbetat med omfattar totalt cirka 4 100 brev och postkort. I texten citerar Hagelstam flitigt ur breven, vilket gör att läsaren kommer närmre brevskrivarna, särskilt paret Enroth som skrev både mycket och väl. Men det gör också att texten blir mer tungläst. Jag bläddrar ständigt tillbaka till sidorna där brevskrivarna beskrivs, bakgrunden behövs för att tolkas deras utsagor. Det tar tid att få översikt över de respektive biografierna, för trots att det bara är fem soldater som beskrivs i avhandlingen är det ju inte deras enskilda historier som berättas utan en övergripande analys.

I analysen av materialet fokuserar Hagelstam på tre strategier som brevskrivarna använder sig av: bemästrande samt avståndsminskande och upprätthållande. Med utgångspunkt i Bachtin ser Hagelstam brevet som ett "dialogiskt mellanrum" som är beroende av den relation som finns mellan avsändare och mottagare. Med ett sådant synsätt blir mottagaren en medskapare av texten eftersom den formuleras specifikt utifrån mottagaren och den inbördes relationen. Som samtal betraktat är brevet ganska annorlunda än ett muntligt samtal, återkopplingen är fördröjd och eftersom gester, tonfall och annat som ger mening inte finns med måste allt som ska förmedlas skrivas ut.

Krigstida brev har av många forskare ansetts vara ett dåligt material som ger en förskönad bild av kriget. De visar inte hur det är utan hur man vill att de anhöriga ska tro att det är. Dessutom censurerades krigstida brev. Hur lämpligt ett material är beror ju naturligtvis på vad man vill veta, och utifrån det som är Hagelstams intresse är breven ett utmärkt material som lyfter fram andra aspekter än traditionell krigshistoria. Breven visar på krigets så att säga civila sidor, och precis som den moderna konfliktarkeologin lyfter det fram krigets vardag. Breven är formade av den dialogiska relationen mellan brevskrivare och mottagare. De var ett sätt att få familjen att bli delaktig i den nya frontvardagen. Vad man kunde skriva bestämdes av relationen, och naturligtvis av censuren. Det som inte togs upp i breven har också betydelse. Tystnaden kan ses som en kommunikationsform och inte bara som en brist. Hagelstam framhåller att strategisk tystnad kan vara ett sätt att minska avståndet till mottagaren.

Brevskrivarna representerar olika militära grader, sociala bakgrunder och olika livssituationer. Det gör att Hagelstam ibland frestas att generalisera utifrån sitt material, att behandla dem som kategorier. Utifrån hur

få personer som ingår i studien blir det spekulativt. För är det verkligen son-föräldraerrelationen som är orsaken till något, eller handlar det om brevskrivarens personlighet eller just den specifika relationen? Jag tycker inte heller att det teoretiska resonemanget om sammansättningar tillför särskilt mycket till analysen, däremot är Bachtins dialogiska ramverk en grund som avhandlingen vilar tryggt på.

Breven fungerar som förbindelser mellan hemmet och fronten. Att beskriva bopplatsen var ett viktigt tema i brevväxlingen, för att de där hemma skulle kunna föreställa sig hur det var där brevskrivaren vistades. Bostaden var det som beskrevs mest detaljerat av tillvaron vid fronten. Hagelstam spekulerar i att det kan bero på att det var ett ganska neutralt ämne som inte rymde så mycket av krigets destruktiva sidor och var lätt att koppla till den civila tillvaron. I beskrivningarna märktes den egna sovplatsen alltid ut, den enda privata sfären i fronttillvaron. Ställningskriget gjorde att det tidvis var möjligt att leva ett ganska fridfullt och vardagligt liv i fält. Breven berättar om grönsaksland och blommor, och en av brevskrivarna konstaterat att "så underligt är man ändå inrättad, att man få någo slags hemkänsla också här". Under det stora sovjetiska anfallet 1944 ändrades detta drastiskt. Den relativt hemlika och skyddade atmosfären lyftes upp, trupperna retirerade och tillvaron var mer kaotisk och destruktiv.

Ett bärande tema i avhandlingen är att brevet var ett medel för att upprätthålla relationen, att brevväxlingen var ett vardagssamtal som minskade avståndet mellan fronten och hemmet. Det var ett sätt att dela vardagen och känna att de hade ett gemensamt liv. Breven är också präglade av att skribenterna inte vill oroa varandra och tonar ned det eventuellt konfliktfyllda. Vardagligheten till trots så var det ett samtal som kunde få ett abrupt slut, och varje brev från fronten kunde mycket väl vara det sista.

Linköpings universitet

JOHANNA DAHLIN

Artur Szulc, *"Judarna har vapen!": Upproret i Warszawa 1943* (Stockholm: Norstedts 2013). 228 s.

Det borde ha varit en välgärning, den första monografin på svenska om upproret i Warszawas judiska getto våren 1943. Skildringen av förhållandena under den tyska ockupationen, av svälten, deportationerna och upproret, syrebristen i trånga gömställen, bunkerstriderna och flykten genom kloaksystemen hör visserligen till den historia som berättats många gånger, men som alltså först till 70-årsminnet fick sin egen svenskspråkiga volym. Till

den välkända berättelsen har fogats rikliga illustrationer samt instruktiva bilagor med förklarande person- och organisationsförteckningar, kronologi över judisk historia i Warszawa samt den tyske befälhavaren Jürgen Stroops rapport över upproret och dess nedkämpande, inklusive hans egna förlust-listor.

Men Szulc är ute i många ärenden. Till dessa hör att, som han skriver, tränga igenom "mytbildningen" kring upproret, vederlägga vad författaren ser som vanföreställningar om utbredd polsk antisemitism samt att lyfta fram den högerinriktade Judiska Militära Unionen, ZZW, som upprorets centrala, men länge bortglömda, aktör. Det hela urartar till ett bitvis oredigt försvarstal för polsk skuldfrihet och kritiklös framställning av en högst kontroversiell historieskrivning.

Judar i mellankrigstidens Polen hade, försäkrar Szulc, inte sämre ekonomiska villkor än den övriga befolkningen och levde "tämmligen oinskränkta liv". Visst förekom antisemitism, men framför allt var judar och icke-judar "ekonomiska fiender". "Pogrom" sätts inom citationstecken för att hellre benämnas "händelse" och "tumult", där nationalister uppviglade bönder till "kollektiv bestraffning". Ibland, men i "mer sällsynta fall", ägde dessa rum på grund av "judiska lagbrott". Szulc lyfter inte fram exempel på det för att, med hans ord, "ursäkta polska våldsbrott", men han vill visa att det "inte alltid var antisemitiska stämningar som initierade antijudiska excesser". Det handlade i stället om "antisemitiska fördomar" (!) som bidrog till att "händelseförlopp" urartade. En polsk guidebok från 1938 beskriver den judiska stadsdelen Muranów på klassiskt antisemitiskt vis som ett varigt "storstadssår" vilket får en "sjuklig energi" i vårsolen då det "dystra gettots mikrober krälar [...] fram ur sina stinkande härbärgen" och blir till "ett smutsigt flöde av köpande och säljande av saker som är lika torftiga och miserabla som hela existensen för dessa varelser". Szulc tillstår att orden onekligen kan uppfattas "som stötande", men så beskrevs, framhåller han, även polsk-katolsk underklass, underförstått att det inte handlade om antisemitism. Men, fortsätter han, framför allt ska guidebokens formulering ses som uttryck för "kulminering av antisemitism" i Polen! Och så vidare i en enda röra.

Szulc har helt enkelt ingen uppfattning om vad som bör avses med "antisemitism", varför framställningen vimlar av motstridiga exempel och tolkningar och landar i att det fanns "en viss ambivalens i polackernas attityd gentemot judarna".

I botten ligger förmodligen en vilja att frikänna den polska befolkningen från i Szulcs ögon alltför svepande anklagelser om antisemitism liksom medskyldighet till – eller likgiltighet inför – Förintelsen. Det gäller både för vardagshändelser, som i Czeslaw Milosz poetiska skildring av sotfla-

gorna från det brinnande gettot över den muntra karusellen på den icke-judiska sidan, samt anklagelser mot hemarmén, *Armia Krajowa*, för att inte ha gett upproret tillräckligt stöd. Szulc ägnar viss möda åt att vederlägga sådana framställningar, ibland övertygande. Det övergripande dilemmat är dock att han inte alls förhåller sig till – eller ens nämner – den omfattande polska historiedebatt som, med Jan Thomas Gross i spetsen, sökt hantera frågor om motstånd, medskyldighet och *bystanders* i det polska samhället. Varken Gross eller andra framträdande debattörer upptas i litteraturlistan.

Samma tomrum öppnar sig kring frågan om det militära ledarskapet av upproret som traditionellt brukat förknippas med den vänsterinriktade ZOB, Zydowska Organizacja Bojowa, den "Judiska Kamporganisationen" som förenade arbetarsionisternas olika schatteringar, socialisterna i Bund och kommunisterna. I ett intressant avsnitt pekar Szulc på hur den tyska propagandan på klassiskt vis framställde upproret som just en judisk-kommunistisk sammansvärjning. Men, menar Szulc, upprorets viktigaste militära kraft var i själva verket ZZW, Zydowski Zwiazek Wojskowy, den Judiska Militära Unionen som representerade Jabotinskyrevisionismens högersionism. Detta har fördolts i efterkrigshistoriken, menar han, då endast deltagare i det vänsterinriktade ZOB överlevde och fick sin historia glorifierad i det arbetarsionistiska Israel och kommunistiska Polen. Szulc stödjer sig på Israels före detta försvarsminister Moshe Arens, vars bok *Flags over the Warsaw ghetto: The untold story of the Warsaw ghetto uprising* (2011) väckte debatt bland både israeliska och polska historiker. Arens, med bakgrund i just den revisionistiska högersionismen och *Likud*, ställde som sin politiska uppgift att återupprätta gettoupprorets Jabotinskyanhängare. Hans kritiker, som historikerna Laurence Weinbaum och Dariusz Libionka, har vänt sig mot bristande källgranskning och överdrifter och kallat Arens slutsatser för "överkompensation". Där ZZW:s roll tidigare i alltför hög grad negligerats anses Arens omvärdering proportionslös. Men om denna intressanta debatt inte ett ord i Szulcs framställning som vill ge intryck av att Arens företräder forskningsfronten.

Artur Szulc är inte disputerad yrkeshistoriker. Det utgör förstås inget hinder mot att skriva spännande historiska framställningar, även om läsaren kunde besparats språkliga anakronismer som att upprorsmännen efter flykten i kloakerna kunde "fräscha till sig" ovan jord. Värre i detta fall, när författarens medvetna avsikt är att vederlägga etablerade tolkningar inom historieforskningen, är bristen på förankring i – eller kanske ens kännedom om – forskningsläge och debatt, såvida det inte handlar om att medvetet undanhålla dessa.

Man behöver knappast vara disputerad historiker för att skriva populär-

historia, sade Szulc i en intervju 2013 för ett nyhetsbrev om polska förhållanden på nätet, *Webb-Bulletinen*. Hans eget arbete bekräftar tyvärr inte den ståndpunkten.

Södertörns högskola

HÅKAN BLOMQVIST

Henrik Rosengren, *Från tysk höst till tysk vår: Fem musikpersonligheter i svensk exil i skuggan av nazismen och kalla kriget* (Lund: Nordic Academic Press, 2013). 400 s.

Jag har egentligen rätt svårt för biografier. Som den av statsvetenskapen präglade modernhistoriker jag är, brukar jag fördomsfullt döma ut dem som navelskådande och detaljdrivna, med upphöjande av den enskildes livserfarenheter på bekostnad av de samhällsstrukturer personen verkat inom, och intressanta(re) generaliserbara forskningsfrågor. Det var därför med viss skepsis jag tog mig an Henrik Rosengrens kollektivbiografi *Från tysk höst till tysk vår*. Dess övergripande fokus på exilproblematik, nazism och kalla-krigspolitik gjorde mig dock nyfiken.

Så här i efterhand är jag mycket glad för det. Rosengrens kollektivbiografi är ett mästerligt hantverk. Den är en historisk studie i sann humanistisk tradition, där förståelse ges prioritet framför förklaringen, men där växelgången mellan enskilda livsöden och de strukturella sammanhangen sker smidigt och eftertänksamt, utan skavande sömmar. Det är skickligt gjort. Genom en djupgående men ödmjuk analys av fem musikpersonligheters exiltillvaro i Sverige mellan 1930- och ca 1970-tal, bereds läsaren personliga ingångar till breda historiska sammanhang såsom musikpolitik (och politiskt musikbruk) i Sverige, Sovjetunionen och Östtyskland; antisemitism och nazism, och den svenska kommunisträdslan på 1950-talet, vilken innebar att flera av personerna övervakades av säkerhetspolisen, framför allt i egenskap av utlänningar. Det är musikhistoria, men också exilhistoria, flyktningpolitik och kalla-krigshistoria.

Studien ges ett analytiskt ramverk med hjälp av en teoretisk modell som Rosengren hämtat från den amerikanske ekonomen Albert O. Hirschman, från början applicerad på hur människor förhåller sig till gemenskaper och sammanslutningar av mindre och oftast frivillig sort (som till exempel föreningar och organisationer). "Sorti", "protest" och "lojalitet" används här som begrepp för att analysera hur de fem landsflyktiga förhållit sig till det nationella (det tyska/österrikiska respektive svenska), det judiska (den tillskrivna judiskheten såväl som den självupplevda) och det kulturella, och

hur deras respektive erfarenheter av nazism, antisemitism, Förintelsen och exiltillvaron påverkat dessa lojaliteter i termer av kontinuitet och diskontinuitet. En intressant undersökningsfråga handlar även om hur dessa erfarenheter påverkade personernas estetiska uppfattningar.

Som teoretisk modell betraktat är denna samling begrepp, som ytterst för exilpersonen handlar om "uppbrott" respektive "anpassning", ganska tunn. Men i synnerhet lojalitetsbegreppet fungerar mycket bra som sammanhållande analytiskt kitt när dessa personers intressanta livsöden ska analyseras mot bakgrund av deras omvälvande erfarenheter. Här finns musikhistorikern och tonsättaren Richard Engländer, den protestantiska konvertiten som aldrig identifierade sig själv som jude men som likväl drabbades hårt av den tyska antisemitismen, och som i sin profession i Sverige verkade för avpolitisering av musik och återupprättande av det klassiska (förnazistiska) tyska kulturarvet. Här finns även folkbildaren Herbert Connor, som övergav sin judiska tro i Sverige, och vars relation till det tyska förblev klivet efter upplevelserna av Förintelsen. Den entusiastiske musikforskaren Ernst Emsheimer var kanske den av de fem som lyckades bäst med integreringen i det svenska samhället då han så småningom blev chef för Musikmuseet. För den självkritiske tonsättaren Hans Holewa, däremot, var utanförskapet både tillskrivet och självpåtaget. Hans passion för den atonala tolvtonstekniken blev en protest mot såväl nazismen som det svenska musiklivet, som fram tills 1960-talet förhöll sig misstänksamt mot modernism.

Det intressantaste men kanske också sorgligaste livsödet i boken är Maxim Stempels, den språkbegåvade musikkritikern, pianisten, tonsättaren och pedagogen, som jag utifrån Rosengrens redogörelse misstänker möjligen kom att inkorporera delar av antisemitismens logik i sin egen person, genom sitt hyllande av det nationella och bortsorterande av sin egen judiska bakgrund. Den förvånansvärt okritiska lojaliteten mot kommunismen och Sovjetunionen innebar att denne intelligente musiker, som privat uppskattade modern atonal musik, kritiserade denna offentligt i enlighet med sovjetiska politiska musikideal som föreskrev att musik skulle vara klar, tydlig, lättfattlig och folklig. Hans egenskap av intellektuell, jude och kommunist gjorde honom till ett hot mot nationen i alla de politiska system han mötte under sin levnadstid – det austrofascistiska Österrike, kalla krigets Sverige, men också det kommunistiska Sovjetunionen han drömde om.

Källmaterialet till Rosengrens studie är brett, brokigt och omfattande – det hämtas bland annat från utlänningskommissionens arkiv, säkerhetspolisens arkiv, de fem personernas vetenskapliga produktion, privata arkiv samt intervjuer med deras anhöriga. Med sin omsorgsfulla studie visar Rosengren förtjänstfullt på kollektivbiografins möjligheter. Statsvetaren i mig skulle

ha önskat mer av sammanfattande strukturella analyser och kanske något mindre av personliga detaljer. Historikern i mig anser dock att som historiskt verk och biografi betraktad är den här boken en riktig pärla.

King's College London

CECILIA NOTINI BURCH

Gunilla Zimmermann, *Sverige blev vårt hemland: Tyska invandrare i Västerås efter andra världskriget* (Västerås: Kulofri förlag 2014). 324 s.

Mellan 1945 och 1960 ökade antalet tyskar i Sverige från mindre än 15 000 till mer än 37 000. De utgjorde därmed den klart största utomnordiska migrantgruppen när arbetskraftsinvandringen tog fart i början av 1950-talet. En majoritet av de tyska migranterna var kvinnor och de rekryterades för att arbeta i industrier och som hembiträden. I boken *Sverige blev vårt hemland* studerar och dokumenterar Gunilla Zimmermann viktiga delar denna migrantgrupps historia i ett lokalt perspektiv, med den ASEA-dominerade staden Västerås i fokus.

Empiriskt har Zimmermann utfört ett gediget grävarbete. Hon har excerperat kyrkoböcker, studerat lokalt tidningsmaterial och genomfört hela 59 intervjuer. Till intervjupersonerna hör både tyskar som fördrivits eller flytt från Central- och Östeuropa i samband med andra världskrigets slut, tyskar uppväxta i landets västra delar och några personer födda i Sverige med tyskspråkiga föräldrar. De flesta kom dock till Sverige som barn eller unga vuxna. Därigenom kan författaren redovisa en mångfald av livsöden och peka på såväl generella drag i migrations- och integrationsprocesserna som det unika i olika individuella berättelser. Många av de återberättade livsödena är gripande läsning, speciellt flyktingarnas och de fördrivnas bakgrundsberättelser. Så långt de skriftliga källorna tillåtit har Zimmermann dessutom dokumenterat de tyska invandrarföreningarnas verksamhet i staden.

Ett bidrag till forskningsläget om efterkrigstidens invandring – enligt mitt tycke kanske till och med det viktigaste bidraget i boken – utgörs av en mindre delundersökning av migrationernas tidsmässiga varaktighet. Med god metodologisk driftighet utgår Zimmermann ifrån de 1 274 tyska namn som hon fann i Västerås inflyttningslängder och går vidare med dem i Skatteverkets register. Där fann hon att 428 av dessa tyska migranter vid tidpunkten för studien hade lämnat Sverige, varav hälften hade gjort det inom tre år efter invandringen. Bland dem som stannade i landet i minst

sju år kom däremot de flesta att bli kvar livet ut. Detta är en aspekt av migrationsprocessen som sällan tidigare har studerats kvantitativt i Sverige. Därtill valde Zimmermann att använda Skatteverkets adressuppgifter till att genomföra en till synes givande enkätundersökning bland de personer som fanns kvar i livet i Sverige.

Boken har dock i övrigt uppenbara brister när det gäller det vetenskapliga hantverket: Den saknar ett fungerande referenssystem (notapparat), det finns ingen koppling till eller dialog med ett relevant och aktuellt migrationshistoriskt forskningsläge, de egna källorna glider ibland samman i framställningen med andras bearbetningar (litteratur) och det är ofta svårt att skilja författarens egna ord ifrån de rena intervjureferaten. Det sistnämnda problemet blir exempelvis bekymmersamt när författaren, utan citatmarkering, beskriver en av migranternas bakgrund i den tyska rustningsindustrin och skriver att det där "arbetade flera halvjudinnor och en heljudinna, som var gift med en arier" (s. 67). De intervjuades språkbruk görs på så sätt till författarens eget och i det här fallet utan att de nazianstrukna kategoriseringarna problematiseras. Även om mångfalden av mänskliga röster i boken är berikande hade det varit möjligt att få ut mycket mer av intervjuerna genom en analys av berättelsernas innehåll och mening. En av intervjupersonerna berättar exempelvis att det saknades toalettpapper i ett flyktingläger, men att någon "måste ha tagit med sig Hitlers *Mein Kampf* och det var den första litteratur som offrades" (s. 50). Men vilken inneboende mening har den här typen av berättelse? I vilken mån bör den betraktas som en indirekt motberättelse till de stereotypa beskyllningar och tyskfiendlighet som kunde möta tyskar i Sverige i naziregimens och krigets spår? I flera fall hade alltså en djupare diskussion kring intervju berättelserna som efterhandskonstruktioner varit på sin plats. Vad de intervjuade valde att berätta hade kunnat analyseras i relation till hur de berättar, det vill säga utsagan i relation till utsägelsen. De flesta verkar vid intervjutillfället vidare ha betonat att de snabbt efter ankomsten ville lära sig svenska och många framhöll därutöver hur viktigt det var för dem att anpassa sig till det svenska samhället. Det kan då vara berättigt att fråga sig vilken implicit kritik mot nutida migrationer som ligger inbäddad i sådana berättelser.

Nåväl, bortser läsaren från de vetenskapliga bristerna har *Sverige blev vårt hemland* mycket att erbjuda. Zimmermanns kontextuella bakgrundsbeskrivning är grundlig och informativ, redogörelsen för hur migranterna upplevde integrationsprocesserna är utförlig och lärorik. Framställningen är detaljerad och innehåller mängder av intressanta aspekter av migrationsprocesser i ett lokalt perspektiv. Författaren har lagt ner ett stort arbete på att skriva fram en stor invandrargrupp som hittills inte har fått speciellt

mycket utrymme i litteraturen om efterkrigstidens Sverige. Zimmermann har utifrån det muntliga materialet gett röst åt människor som genom sitt arbete var med och byggde vårt nutida svenska samhälle, men som annars sällan fått höras.

Stockholms universitet

JOHAN SVANBERG

Peo Hansen & Stefan Jonsson, *Eurafrica: The untold history of European integration and colonialism* (London: Bloomsbury Publishing 2014). 344 s.

När Romfördraget undertecknats den 25 mars 1957 var det dags för hyllningstalen som ärade det steg mot ett enande av Europa som just tagits. Anslaget var krasst, efter kriser och krig var det nu bara med en ny gemenskap mellan stater som nedgången kunde hindras och Europa räddas. Anspråken var enorma, även om fördraget och den nya gemenskapen bara omfattade sex stater refererades det självklart som ett enande av Europa, som därtill skulle vara till gagn inte bara för dem utan för hela världen. I bakgrunden låg den föreställning som länge odlats om Europas ledande roll i världen, som emellertid också hade ifrågasatts efter båda världskrigens utmattning av de gamla kolonialmakterna och utmaningarna från Japan, Ryssland och framför allt USA, som hade visat sig stå rustade med världens starkaste militärmakt och därtill kunde vila på den starkaste ekonomin. Ett av talen framhöll att fördraget inte bara skulle skapa en gemensam marknad, som skulle leda till ökad välfärd, utan också ge Europa en möjlighet att fullfölja sin mäktiga mission att civilisera världen. I den nyligen utkomna boken *Eurafrica: The untold history of European integration and colonialism* argumenteras för att just den idén, att Europa hade en civilisatorisk mission, inte kan reduceras till en rest från gammalt kolonialistiskt tankegods. Tvärtom, menar de båda författarna Peo Hansen och Stefan Jonsson, fanns det en kolonial bakgrund till det europeiska integrationsprojektet som inte bara var en rest eller ett inslag vid sidan av många flera, utan utgör en bärande del i historien om hur den europeiska integrationen började.

Hansen och Jonssons arbete är ett exempel av flera på hur de steg som togs mot den europeiska integrationen på 1950-talet ses med nya ögon av de senaste årens historiska forskning, med både nya perspektiv och med tidigare inte uppmärksammat empiri. Menno Spiering & Michael Wintle (utg.), *European identity and the second world war* (2011), frågar efter hur den europeiska identiteten förändras åren efter kriget. Bland annat medverkar den danske historikern Jan Iversen som pekar på att historiska framställ-

ningar bidrog till att mytologisera bilden av hur ett enande växte fram. Mark Hewitson & Matthew D'Auria (utg.), *Europe in crisis: Intellectuals and the European idea, 1917–1957* (2012), riktar ljuset på såväl kända författare som mindre uppmärksammade företrädare för europaidén. Den är också ett exempel på hur den historiska forskningen gärna ser den idémässiga kontinuiteten från mellankrigstiden. Hewitson hävdar att de beslut som togs under 1950-talet inte var så nydanande som det ofta har sett ut i forskningen om integrationen. I de senaste årens bokutgivning kan också nämnas Dieter Gosewinkel (utg.), *Anti-liberal Europe: A neglected story of europeanization* (2015), som undersöker Europabegrepp som faller utanför den europeiska integrationens kanoniserade värden och argumenterar för att de också hör till europeiseringen från 1940-talet och framåt.

Författarna till *Eurafrica* betonar hur den tidigare historiska forskningen hållit isär kolonialism och den europeiska integrationen. På ett övertygande sätt visar de att det, tvärtemot vad den tidigare forskningen hävdade, fanns tydliga samband mellan kolonialismen och det europeiska integrationsprojektet – det är själva relationen mellan de två projekten som författarna ställer i fokus. I centrum befinner sig den idé och det projekt som har namnet Eurafrika, vars ursprung spåras till mellankrigstidens växthus för utläggningar av Europaidén och planer om Europas enande. Hansen och Jonsson studerar propåer och planer som återkommer i olika sammanhang fram till fördraget i Rom. Även om Eurafrika inte nämns i själva fördragstexten visas övertygande att tanken att för allas båtнад knyta grundarstaternas kolonier till den nya gemenskapen var av stor betydelse och hörde till det omedelbara sammanhanget. Det påvisas med omsorgsfullt underlag att ländernas ledande politiska företrädare uttryckligen knöt an till idén. Med en lång rad nedslag visas att den tas upp i efterkrigstidens initiala paneuropeiska diskussioner, nybildade samarbetsorgan och i deklamationer. Bilden ges av en idé som ständigt står i centrum i den politiska diskussionen om kolonierna, samt är helt avgörande för att överläggningarna inför fördraget kunde slutföras. Ofta rör det helt handfasta frågor som utvinningen av metaller i Sahara eller inrättande av en fond för att utveckla kolonierna; andra gånger om försvaret av den fria världen mot kommunismen, eller geopolitiska överväganden om att skapa en tillräckligt stor och stark gemenskap för att kunna konkurrera med de båda supermakterna. Både under händelseutvecklingen i Algeriet och i samband med Suez-krisen framhävdes flitigt att Afrikas nära koppling till Europa var avgörande inte bara för Europas välbefinnande och Afrikas fortsatta utveckling, utan också för målet att ena de europeiska staterna.

Relationerna till de afrikanska kolonierna var med andra ord starkt närvarande i diskussioner och överläggningar inför bildandet av den nya gemen-

skapen. Desto mer slående är hur bara några år in på 1960-talet den uttalade idén om ett Eurafrika försvann och i stort sett glömdes bort. I slutkapitlet tolkas detta som att själva konceptet hade spelat ut sin roll eftersom de nära banden till de afrikanska kolonierna hade etablerats i och med fördraget och de koloniala relationerna fortsatte att verka också efter länderna vann självständighet. Författarna drar slutsatsen att lika lite som skapandet av den europeiska gemenskapen 1957 innebar något helt nytt var de afrikanska koloniernas självständighet det; båda "emerge as moments in a continuous story of Europe's century-long dominance over Africa" (s. 258).

Om studien finns mycket positivt att säga. Den är välskriven med effektiva presentationer av en stor mängd exempel som visar såväl närvaron av idén om Eurafrika som de politiska avsikterna vid förhandlingar och andra avgörande skeden. Den har ett väl utarbetat budskap och argumenten är slagkraftigt presenterade. Studien är ett exempel på värdet av att forskare som intresserar sig för europeisk integration arbetar ämnesöverskridande och allra helst som i det här fallet tar till vara på perspektiv och angreppssätt som tillåter både systematik och förundran över enstaka exempel. Det är en välgörande studie för forskningen om den europeiska integrationen under 1950-talet med ett viktigt bidrag till den historiska förståelsen och bör förhoppningsvis fungera som en ögonöppnare. Den finns anledning att se fram emot den fortsättning som utlovas med en vidare kartläggning av idén om Eurafrika i internationella organ.

Men det finns anledning att också diskutera bokens övergripande argumentation. Det hävdas inledningsvis att sambandet mellan kolonialism och integration är stark. I själva idén om Eurafrika ligger att: "European integration would come about only through a coordinated exploitation of Africa, and Africa could be efficiently exploited only if European states cooperated and combined their economic and political capacities." (s. 7) Detta är i själva verket det bärande inslaget för de sammanhang som lyfts fram. "[T]he mindset and institutional energy that developed from the interwar period and onward perceived of Europe as inseparable from a Eurafrikan totality. Again, there was no Europe to begin with, unless it was also Eurafrika." (s. 14) Det står utom tvivel att författarna har funnit och kartlagt en viktig bakgrund till det Europa som växte fram efter kriget, men anspråken går längre än så och innefattar också en värdering av vilken betydelse den euroafrikanska idén hade med slutsatsen att idéerna om Europa och Eurafrika var helt sammanvävda.

Värderingen görs redan inledningsvis och upprepas genom framställningen. Det är sant att Europadiskussionen under den aktuella perioden var genomsyrad av ett eurocentriskt självmedvetande. Men grundläggande argument för europeisk enhet var mer varierade än så. Författarna nämner

propåer för ett enat Europa som tar upp betydelsen av att Europa hade sina kolonier och inte minst de i Afrika, men många förslag om europeisk enhet talade inte om kolonier eller Afrika. Naturligtvis kan det även då ha funnits en underliggande kolonial attityd, det förefaller till och med troligt, men det får inte skymma sikten för andra viktiga drag i diskussionen och andra bevekelsegrunder för enande. Om det förelåg en fundamental kolonial attityd som drev integrationen, behöver det utredas vidare i relation till andra argument som tillskrevs betydelse av aktörerna.

Under mellankrigstiden fanns en föreställning om att Europa hade kastats in i en kris, utlöst av det stora kriget men med mer djupgående ekonomiska och kulturella orsaker. Det tål att betänka att när det kommer till framförda lösningar förelåg åtskilliga fler än det eurafrikanska projektet. Till exempel diskuterades nya former av samarbeten och sammanslutningar mot bakgrund av en önskan att hantera alla de nya statsgränser som upprättades efter de centraleuropeiska imperiernas sammanbrott, inte minst för att göra något åt de handelshinder som restes. På samma sätt med den faktiska ekonomiska uppdelningen mellan det industrialiserade och urbana Västeuropa och Europas östra delar med huvudsakligen jordbruksproduktion och agrart präglade samhällen. En europeisk marknad och en rationell planering på europeisk nivå sattes i kontrast till ekonomisk och industriell dysfunktionalitet. Inte minst stod frågan om den fransk-tyska försoningen i fokus, liksom tanken att den kunde nås genom att de båda på något sätt knöts samman som européer. Därtill kom föreställningen om att det fanns en grundläggande kulturell enhet att ta fasta på, ibland talades om en europeisk nation, och att Europas enande därför skulle vara ett naturligt steg att ta.

På motsvarande sätt kan invändningar göras mot att den "institutionella energi" som utvecklades för ett enat Europa skulle vara "oupplösligt förbunden" med det eurafrikanska projektet. I forskningen har tidigare uppmärksamrats strävanden efter att skapa europeisk integration på en väldigt handfast nivå. Så ville stålproducenter från Tyskland, Frankrike, Belgien och Luxemburg skapa en gemensam kartell och menade att den skulle åstadkomma en europeisk union. Så var det Europa och dess enande som stod i centrum för de nätverk och kongresser som arrangerades under 1930-talet för att dra upp riktlinjer och planera för framtida motorvägar. Förslag till paneuropeiska elnät presenterades som kongeniala med Europas ekonomiska och politiska enanden.

Hansen och Jonsson har hittat stöd för sin tes hos Richard Nikolaus von Coudenhove-Kalergi, portalfigur i den europeiska integrationens förhistoria och grundare av den paneuropeiska rörelsen. Också hos honom finner författarna att det är med Afrika som ett enat Europa tar sin början. Utifrån

den artikel från 1930 som tas till underlag är det ett helt rimligt påstående. Samtidigt ska också den ses i sitt sammanhang. Coudenhove-Kalergi var en handelsresande för ett enat Europa, som ständigt sökte knyta ledande personer till sin rörelse och som ville knyta an till vad som rörde sig i tiden för att finna argument för sin sak. Han ville täcka in alla möjliga aspekter i sina pläderingar – också koloniernas betydelse togs upp. Men om man inte nöjer sig med att titta på en artikel utan går till andra arbeten reduceras Afrikas betydelse för ett europeiskt enande. I det paneuropeiska manifestet från 1924 nämns bara att de afrikanska kolonierna kunde utnyttjas bättre för att stärka Europas råvarutillförsel. Om vi går till hans programskrift *Pan-Europa* från 1926 nämns åter de afrikanska kolonierna bara helt kort med att det krävs en samlad europeisk insats för att kunna utnyttja dess potentialer, framför allt av ingenjörer för att odla upp Sahara och av läkare för att utrota sömnsjukan i kontinentens inre. Här framstår Afrika inte alls som en förutsättning för ett enat Europa, snarare är det hoten att utkonkurreras av de uppåttstigande utomeuropeiska stormakterna Japan och USA som driver fram ett enande. Visst ingår delar av Afrika i hans Paneuropa, men det gör också de franska och nederländska kolonierna i Ostasien, såsom europeiska kolonier. Inte heller i *Die europäische Nation* från 1953 ges Afrika en avgörande roll för Europas enande.

Det finns alltså anledning att ifrågasätta den fundamentala betydelse för den europeiska integrationen som Jonsson och Hansen tillmäter idén om Eurafrika. De visar att den i vissa sammanhang framstår som attraktiv och värd att inordna i de drömmar, propåer och planer om ett europeiskt enande som förekommer i rikligt mått under den period de behandlar. Dess betydelse torde de däremot överskatta. När det är sagt kan man ändå konstatera att det som påvisas och utreds är gott nog. Deras bok är ett viktigt bidrag till den förnyade historiska forskningen om europeisk integration.

Göteborgs universitet

MATS ANDRÉN

My Klockar Linder, *Kulturpolitik: Formeringen av en modern kategori* (Uppsala: Uppsala universitet 2014). 189 s.

My Klockar Linders idéhistoriska avhandling *Kulturpolitik: Formeringen av en modern kategori* börjar i en stilfullt presenterad kontrast mellan hur begreppet kulturpolitik uppfattats vid två tidpunkter. I slutet av 1915 hävdade Rudolf Kjellén i *Världskrigets politiska problem* att "mellan själfva rättsåskådningarna [hos de stridande parterna] kan skönjas oförsonliga motsatser;

hvertill lämpligen sluter sig en blick på den stora kulturpolitiska kamp, som nu går så bitter genom världen” (citerad i Klockar Linder, s. 7). För Kjellén var världskriget alltså ytterst en kulturpolitisk strid. År 1973 hävdade Per Lysander och Agneta Pleijel i tidskriften *Ord & Bild* att ”Ingen regering [...] lär falla på grund av en misslyckad kulturpolitik. Inget parti lär lyftas till makten i kraft av sina kulturpolitiska ambitioner. Det beror naturligtvis på att kulturen är en ganska perifer politisk angelägenhet” (citerad i Klockar Linder, s. 7).

Som Klockar Linder konstaterar är det rimligt att anta att begreppet kulturpolitik hade ändrat betydelse under det mellanliggande dryga halvsekle. Från en begrepps användning där kulturpolitik handlade om samhällens grundläggande värden och om kamp mellan kulturer hade en förskjutning skett så att kulturpolitik nu var ett politikområde som behandlade en specifik, ganska smal, sektorspolitik. Klockar Linder frågar sig därför: ”Hur såg den historiska process ut i vilken kategorin kulturpolitik etablerades i den form som också gör att uttalandena av Kjellén respektive Lysander och Pleijel skiljer sig från varandra?” (s. 8)

I avhandlingen analyseras alltså formeringen av en politisk och språklig kategori. Angreppssättet är inspirerat av Michel Foucault och av kulturhistorisk forskning som i hans efterföljd har studerat hur begrepp, kategorier och problemformuleringar konstrueras, stabiliseras och förändras. Hit hör bland annat forskning som använder sig av begreppet *governmentality*. Samtidigt är författaren tydlig med att det rör sig om en analys inspirerad av dessa perspektiv snarare än ett fullständigt anammande av en specifik teori.

Empiriskt är fokus i avhandlingen på tre huvudområden eller delstudier. Den första delstudien beskriver och analyserar användningen av begreppet kulturpolitik i Sverige under första halvan av 1900-talet, en period då begreppet ännu hade en tämligen mångtydig karaktär, men i första hand användes i vid mening. Samtidigt användes begreppet emellertid också som en benämning på offentlig politik med inriktning på kulturella frågor, som bildning, utbildning, folkbildning, konst, kulturarv och religion, det vill säga i stort sett på ecklesiastikdepartementets område. Även i exempel på den senare begrepps användningen framstår dock konstområdet som mindre centralt i kategorin kulturpolitik än till exempel utbildning och folkbildning.

Den andra delstudien behandlar 1960-talets formering av kulturpolitiskt relevant forskning som ett fält inriktat på att kartlägga, kategorisera och analysera en kultursektor som nu började framstå som allt tydligare avgränsad. Den tredje delstudien behandlar formeringen av kulturpolitik som statligt politikområde, bland annat genom tillsättandet och arbetet med utredningen Kulturrådet och med 1974 års kulturpolitiska proposition. I och med propositionen kan kategorin sägas ha nått sitt nuvarande omfång: det

vill säga en politik som inriktar sig på konstområdena och – även om detta inte lika ofta betonas – kulturmiljön, samt i någon mån media. Om den första delstudien spänner över ett brett ämne – såväl kronologiskt som innehållsmässigt – avgränsar sig den sista alltså till ett betydligt smalare område. Detta märks inte minst i det empiriska materialet som i den tredje delstudien fokuserar på departementspromemorior, tjänstemäns privata arkiv och liknande material i en relativt grundlig undersökning av en policyprocess som i stor utsträckning ägde rum i regeringskansliet.

I skarp kontrast till de tidigare forskare som har tecknat en bild där kulturpolitiken har utvidgats från att ursprungligen ha fokuserat på det estetiska området tecknar Klockar Linder alltså en bild där det snarare handlar om en avsmalning och en specificering. Detta är i sig en viktig slutsats. Hon gör också en central poäng av att avhandlingen historiserar begreppet kulturpolitik medan tidigare forskning enligt henne har projicerat samtidens begreppsanvändning på historien. Också det senare kan i någon mån stämma i vissa fall, men oftare handlar det, enligt min mening, om att den tidigare forskning som Klockar Linder refererar till har haft andra perspektiv och andra frågeställningar än denna avhandling. Mycket av denna tidigare forskning har varit inriktad på att teckna ett politikområdes historia och institutionalisering, och i vissa fall på diskursen kring detta område, inte på att kartlägga begreppets historia. Det har följaktligen varit fullt försvarbart för dessa forskare att inte prioritera sammanhang där begreppet kulturpolitik använts i andra betydelser, för att i stället prioritera utforskningen av sakområdets historia och formering. Snarare än som en kritik av tidigare forskning borde Klockar Linders bidra, alltså betraktas som en perspektivförändring som riktar blicken mot andra frågor och områden.

Samtidigt som detta innebär att Klockar Linders kritik av tidigare forskning kan framstå som överdriven innebär det emellertid också att hennes studie är av verkligt intresse just som studie av begreppets eller kategorins utveckling, något som inte har gjorts på detta sätt tidigare. Vad jag personligen finner särskilt intressant är framförallt den första delstudien, som bidrar till att tydliggöra bilden av hur kulturpolitik användes som begrepp och kategori under 1900-talets första decennier. Detta framstår som värdefullt både för förståelsen av det sammanhang där flera av dagens politikområden (inklusive kulturpolitik i modern mening) utvecklades och för förståelsen av det tidiga 1900-talets kulturdebatt och kulturklimat.

Jyväskylä universitet

TOBIAS HARDING